

... ak meyaj utí'al u ch'éenel le u yik'lel le viiruso' ma'atan u ch'a'ik muuk' wa ma' táan k paklam meyaj yéetel uláak' tuukulo'ob, u k'áat u ya'al k'a'abet k kanáantik tuláakal máaxo'ob maas jach séeb u paak'altí'ó'ob ich u kuxtalo'ob yéetel tu'ux ku kajtalo'ob, tu'ux ku táakpajal u ts'aakankil yéetel u taak'inil meyaj. -- Michelle Bachelet, u Noj Jo'olil Nasyoones Unidas ti' Deerechos Umaanos.

Le nonoj ts'iiba' ku tsolik ba'ax a'ala'an tumen u Noj Jo'olil le ONU (Organisasyoon ti' Nasyoones Uuniidas) tu yo'osal u páajtal wiiniko'ob wa Derechos Humanos, Procedimientos Especiales Organos de Tratado yéetel uláak' núukbesajo'ob yéetel u múuch' meyajilo'ob ONU tu'ux ku jo'osa'al nonoj núukbesajil utí'al u páajtalil wiiniko'ob. Lela' ku ts'áajik oojeltbil bix kun táanóoltbil u nonoj k'oja'anil COVID-19 yéetel ba'ax kun yúuchul tu yo'osal. Le nonoj ts'iiba' jujump'itil kun bin u k'éexel yéetel xan u tuukulil uláak' máaxo'ob ku meyaj'ob tu yéetel ba'ax xan ku ts'áajbal oojeltbil tumen le ONU yéetel le ONU-Deerechos Umaanos.

BA'AX KU TSOLIK

- U SÉEB PÉEKIL MEYAJ, BA'AX MA'ATAN U MEYAJTA'AL YÉETEL ULÁAK BA'AXO'OB
  - PECH' ÓOLAL
- BIX KUN MEENTBIL JUSTISYAAJ
- U KANÁANTA'AL MÁAXO'OB MAAS JACH TÁANIL U K'OJA'ANTALO'OBÉ'
  - XTS'AAKO'OB YÉETEL JTS'AAKO'OB
  - MÁAXO'OB YAAN U DISKAPASIDAAD
  - U MÁANBAL WÍINIK JE'EN TU'UXJEAKE'
  - MEJEN MÚUCH' KAJNÁALIL
  - NOJOCH WÍINIKO'OB
  - XCH'UUP YÉETEL XIIBO'OB
  - MEJEN PAALAL, TÁANKELEM YÉETEL LO'OBAYAN WÍINIKO'OB
  - MÁAXO'OB K'ALA'ANTAK
  - MÁASEWAL KAAJO'OB
  - U TÁATS'IL KUXTAL TI' TULÁAKAL WÍINIK

- MÁAXO'OB KU K'AJÓOLTIKUBAJO'OB BEY LGBTI
- MA'A PECH'ÓOLAL
- MÁAXO'OB KU KAXTIKO'OB U PÁAJTALIL WÍINIKO'OB
- U PÁAJTALIL U YOOJELTA'AL BA'AN KU YÚUCHUL, UTÍ'AL T'AANIL YÉETEL U TÁAKPAJALIL
- U PÁAJTALIL TI' U NÁAJALIL TAAK'IN, KAJNÁALIL YÉETEL MIÁATSILIL
  - U PÁAJTALIL TI' TS'AAK YÉETEL TÁAN ÓOLAL
  - U PÁAJTALIL TI' KAJTAL
  - U PÁAJTALIL TI' JA'
  - U PÁAJTALIL TI' JANAL
  - U PÁAJTALIL TI' JUMP'ÉEL UTSIL YÓOK'OL KAAB
  - U PÁAJTALIL TI' MEYAJ
  - BIX U K'ÉEXEL U NÁAJALILYAANTAL TAAK'IN YÉETEL BIX U JELBESA'AL
  - U SA'ATSA'AL SI'IPILO'OB (TI' NOJ LU'UMILO'OB)

U SÉEB PÉEKIL MEYAJ ÁANTAJ, BA'AX MA'ATAN U MEYAJTA'AL YÉETEL ULÁAK BA'AXO'OB'

Je'en ba'axeak táan u meenta'al tu yóok'sal koorona biiruse' k'a'abet u ts'áabal oojeltbil, tumen k'a'abé' bey xan k'a'abet wa ti' tuláakal máak.

Je'en bixjeak ka séeb péeksa'ak meyaj áantaje' paak'i' wa oojelta'an tumen tuláakal moláayilo'ob táakpajano'ob ti' u kaxanta'al páajtalil-ó'ob, je'es ti' túumben múuch' táambalil, u kajtalil báatsil, múuch' táambal kaqjil. wa yaan tu'ux ma' jach uts u meyajil tu yóok'sal páajtalilo'ob.

Le ba'ax ku ts'áabal oojeltbil yóok'sal u t'i'it'pajal le COVID-19 ma' uts wa utí'al u pech' óolta'al múuch' táambalilo'ob, mejen múuch' kajnáalil wa wiiniko'ob. Ma' k'a'abet bey jump'éel meyaj jaajil wa chéen bey táan u meenta'al táan u táan óolta'al mix xan k'a'abet u beelal utí'al u meenta'al u ch'éensa'al u meyaj le máaxo'ob ku kanáantiko'ob u páajtalil wiiniko'obí.

Le ba'ax ma' u beeytal u meenta'alo' paak'i' wa jach tu jaajil yaan u táanóolta'al kajnáalilo'ob ma'a chéen tu yo'osal ka a'ala'ak wa ma' ya'ab máaxo'ob ku éejentiko'obí.

Le jo'olpóopiló' k'a'abet u ts'áajik oojeltbil te' kaajo' ba'ax u k'áat u ya'al u séeb péekil áantaj, tu'ux ku yúcho yéetel tak ba'ax k'iin kun ch'éenel.²

Ti' noj lu'umilo'ob tu'ux u yik'lel le biirus táan u ch'éejelo', le jo'olpóopiló'ob k'a'abet u kaxtiko'ob bix kun ka meeto'ob u kuxtalo'ob yéetel ma' jach talamkúunsiko'ob bix kun yúuchul le tuukula'.

Le kan jóok'ok le waacho'ob utí'al u meento'ob u éejenta'al le ba'ax ku ya'alal tumen le a'almaj'aano'obo', ka'abet u yaantal u si'ipilo'ob tu táan moláayilo'ob wa táan u meentiko'ob ba'ax ma' utsí', bey xan ka'abet u yila'al bey wiiniko'ob ti' u noj internasyoonal nu'ukbesajil u páajtalil wiinik.

U yaantal páajtalil ti' kuxtale', ma' u loobilta'al mix máak yéetel u páajtalil ma' k'a'alal chéen je'en bixjeake', láayli' u meyaj ti' tuláakal ba'ax ku yúuchule'.³

Jach [ma' uts u k'a'amal] wa ka meenta'ak jump'éel ba'ax utí'al u talamtal ti' juntúul u xko'olel ma' u beeytal u bin yaantal u paalil ti' u kúuchilili'.⁴

U noj tuukulile' leti' ka láaj ts'áabak [bix] kun yúuchul le [séeb péek meyaj áantajo'] yéetel ka meenta'ak utsil ti' wiinik. U si'ipililil wa meenta'ak wa ba'ax beya' ka'abet xan u bin u talamtal wa nonoj ba'al meeta'an.⁵

U XMA' TSÍIKBENIL PÁAJTALIL⁶

U xma' tsibkenta'al u páajtal wiinik chéen yéetel u loobilta'ale' ma' uts junpúuli'i' je'en báaxak ku yúuchule'.

Le máaxo'ob ilik u éejenta'al a'almaj'aanilo'obe' chéen k'a'abet u meentiko'ob u meyaj'ob wa jach k'a'abet xan. U meenta'al óolaj ti' wiinike' chéen tumen wa jach nonoj loobil taak u meentik ti' u kuxtal

uláak' máaxo'ob, ba'ale' kex beyo' k'a'abet u yila'al bix ma' u kiinsa'al mix máak.

Wa ma'atán u éejenta'al mix máak kun jóok'ol ich kaaje', wa uláak' ba'al utí'al ma' u máan wiinik ti' uláak' tu'uxe', ma' u beeytal u tukla'al utí'al ka loobilta'ak mix máak tumen le polisyajo'obo'; jach mix junpúuli' uts ka tukla'ak u kiinsa'al uláak' wiiniki'.

Le moláayilóob ku kanáantikoob u éejenta'al le a'almaj t'aano' [k'a'abet] u yiliko'ob wa uts u kúulul le ba'ax ku ya'alik le a'almaj t'aan te' kúuchilo'ob tu'ux kun éejentbilo', bey xan k'a'abet u yiliko'ob wa uts u na'atk'ajal yéetel u yoojeltiko'ob ba'ax ku yúuchul ichil le éejentsilo'. Chéen beey u páajtal u ch'a'anú'ukta'al tumen kajnáalilo'ob.

[Ku jach k'áatáol'ta'al] u tsikbalta'al, u tso'olol yéetel ka oojelta'ak ba'ax ken u meeto'ob le kajnáalilo'obo'— uti'al ka beeylak u meyaj le

poolisya'ajo'ob ka éejenta'ak ba'ax ku k'áata'alo'. Leti' le ku k'áatik le deerecho internasyoonalo' tumen leti' le ba'ax k'a'abet ti' u páajtalil wiiniko'ob tu k'iinilo'ob táan u t'i'it'pajal u yik'lel le viiruso'.

U ts'oonol, u k'al'al, wa u kiinsa'al yéetel u loobila'al wa máax chéen tumen táan u kaxtik bix u kuxtale', tumen ma' u éejentik u je'elel u k'alubaj ti' u naaye', jach [...] loobil yéete ma' k'ambe'entsili'.⁷

BIX KUN TS'ÁAJBIL JUSTIISYAJ TI' WÍINIKO'OB⁸

Jach k'a'abet u yutsil tukla'al le meyajóob ku yila'al k'a'ana'an u meenta'al tumen u moláayil ku kaxtik justisyaaj tu yóok'sal ba'axo'ob ku tek táakpajal u k'a'abetil ichil le meyajá. Tumen u páajtal u p'áatal pachil uláak' meyajóob ti' justisyaaj te' uláak' meyajóob ku kaxtikóob bo'ol si'ipil yóok'sal mejen meyaj-óolal, uláak' yóok'sal mejen tak poolil yéetel yóok'sal taak'in.

U túumben tuukulil le meyajóobo' jach k'a'abet tak, mas jach tukulbil ti' le máaxo'ob ku meentiko'ob u meyajil jwees yéetel tribunaalo'ob tu'ux ku ch'a' núuktiko'ob ba'alo'ob tu yóok'sal u páajtalil wiinik wa ba'ax

ku tukliko'ob sa'jbe'entsil ti' le kajnáalilo'obo'. Le x-je'elel-ichnahó, wa kwarenteenajo', bey xan le xma'náats'alilo' ma' k'a'abet u ch'éensik u meyajil u moláayil justisyaaji' uti'al u yutsi kaxta'al u éejenta'al le a'almaj t'aano'obo'.

Jweeso'ob, majistraadojo'ob, fiskalo'ob yéetel le máaxo'ob áantiko'obo', k'a'abet u yila'al u kanáanta'al u toj óolalo'ob ka oojelta'ak wa ma' páak'ak le k'oja'anil ti'óobo', tumen leti'óobe' k'a'abet u múuch' meyajóob ti' jump'éeel kúuchil tu'ux yaan abogaados, uláak' autoridaado'ob yéetel múuch' táambalo'ob.

U KANÁANTA'AL MÁAXO'OB MAAS JACH TÁANIL U K'OJA'ANTALO'OB⁹

Ti' mix máak k'a'abet u ya'alá'al ma' u ts'a'akal chéen tumen jela'an u tukla'al tu yóok'salo'ob wa tumen u taalbal ti' otsilil. Le Noj Lu'umilo' k'a'abet u kaxtikóob bix ken u yáantiko'ob kajnáalilo'ob, yéetel taak'in wa bo'olo'ob ti' ba'alo'ob yóok'sal taak'in ti' u moláayil fiskal, uti'al u yáanta'al le máaxo'ob mas jach séeb uch u k'uchul óotsilil ti'óobo' tumen mina'an u segurojo'ob ti' u toj óolalo'ob (seguro médico) wa uti'al xan u yutsil kajtalo'ob (seguridad social).

Te' noj lu'umilo'ob ts'ook u k'amiko'ob ka je'elek tuláakal wiinik tu najilo'ob yéetel ma' u jóok'olo'ob ich u kaajilo'obe', le jo'ol póopilo'obo' k'a'abet u kaxtikóob, je'ex xan ti' ts'áaj xook ti' interneete', uti'al u páajtal u yaantal xook, ti' mejen yéetel táankelem paalal. Le máaxo'ob yaan wa ba'ax neetsil ti' u wiinkilalo'obo' (wa discapacidad) paak'i' xan u k'amiko'ob xook je'ex le mina'anti'óobo'. Le Noj Lu'umilo' k'a'abet xan u yiliko'ob bix ken u meeto'ob meyajóob k'a'ana'antak uti'al le máaxo'ob mas séeb u k'oja'antalo'obe' yóok'sal mix máak xan ka pachaltak u yila'al ma' u k'oja'antal.

Le Noj Lu'umilo' k'a'abet xan u kaxtikóob bix ka yaanlak paklam áantajil ichil le kajnáalilo'obo', uti'al ma' u yaanta'al p'eekil pech' óolal ich wiiniko'ob yéetel ma'a xan u tukla'al yaan jump'éeel p'eekil tukul ich le noj lu'umo'.⁹

Le Noj Lu'umilo' k'a'abet u kaxtik bix ken u kanáantik u kajnáalilo'ob tu yóok'sal u k'uchul tuláakal áantaj ti' le máaxo'ob maas jach táanil u k'oja'antalo'obe' tu meen le nonoj óotsililo'. Le kan k'uchuk u juup'il (vacuna) uti'al u ch'éejel le COVID-19, k'a'abet u t'óoxol ti' tuláakal wiinik, je'en bixjeake'. Ikile', ts'ook u jach oojelta'al u meyajta'al wa ba'ax ichil u tuukulil u páajtalil wiiniko'obe' je'el u áantaj uti'al ma' u talamtal u kanáanta'al u toj óolal kajnáalilo'obo'.¹⁰

U moláayilóob uti'al u páajtalil wiiniko'obe' yéetel uláak' múuch' táambal moláayilóobe' je'el u páajtal u yáantajo'ob ka na'ata'ak máax le wiiniko'ob

u xo'okol tumen u óotsililo'ob, áantaje' je'el u beeytal u taal ich u t'i't'besa'al ba'ax u yoojelo'ob le múuch' táambalo'obo' ka ts'áajbak oojeltbil ti' le moláayilóobo' ba'ax je'el u beeytal u yúuchul ichil le meyaj kun meentbil ichil le kaajalo'ob tu'ux kun ts'áahbil le áantajo'.¹¹

Ya'abkach wiiniko'ob séeban u k'oja'antalo'ob, la'aten k'a'abet ka ila'ak bix kun táan óoltbilo'ob. Ichil le lelo'oba' yaan le máaxo'ob k'ala'antako'obo'— kaarsel— wa uláak' kúuchil táambalo'ob — je'el bix psikyaatrikoj, orfanaatoj wa uláak' kúuchilo'ob— máaxo'ob yaan wa ba'ax neetsil ti' u wiinkilalo'obo; máasweal kaajilo'ob mejen múuch' táambal kajnáalilo'ob; migraantejo'ob, refujiadojo'ob, wa máaxo'ob ku meenta'al u bino'ob táanxel tu'ux, máaxo'ob ku kajtalo'ob tu'ux yaan ba'ate'el; bey, jach k'a'abet, le nojoch máako'ob wa nojoch ko'olelo'ob, ku kajtalo'ob xan chéen tu juunalo'ob wa ti' kúuchil táambalo'ob.¹²

Le jo'ol póopilo'obo' yéetel tuláakal máaxo'ob ku meyaj ti' áantaje' k'a'ana'an u káajisiko'ob, u maas séebile', u xo'okol ba'ax talamil ku bin u taasik le COVID-19. Le ba'alo'ob kun xo'okolo' paak'i' wa jats'a'an ich máax (xiib, xch'uup wa ba'ax ku tuklik tu yóok'salubaj), ja'ab, wa yaan ba'ax siija'an tu wiinikilal (discapacidad), buka'aj ku náajalta'al, u wiinikil yéetel máakalmáak máasewal múuch' táambal tu'ux u taal. Le xooko'oba' jach k'a'abet uti'al u jach oojelta'al ba'ax táan u yúuchul, ka e'eso'ak xan wa junpáak u k'úuchul le áantajo' uti'al ka ila'ak máaxo'ob táan u pachaltal u yáanta'alo'obo'. Chéen yéetel le xooko'ob beyo' [je'el u páajtal] u máak'anta'al áantajo'ob (políticas) yaan ba'al u yil yéetel le kúuchil tu'ux kun meyajitbilo'. U kaxta'al xokbil tuláakal le ba'alo'oba' paak'i' wa k'ambe'entsil tu meen le máaxo'ob ku táakpajalo'ob xano'.¹³

XTS'AAKO'OB YÉETEL JTS'AAKO'OB¹⁴

Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u yiliko'ob ka nanáanta'ak yéetel ka ila'ak u toj óolal uláak' noj lu'umilo'ob otsiltak.

Uti'al u yúuchulé' jach k'a'abet u kaxta'al taak'in jóok'sa'an ti' kajnáalilo'ob yéetel uláak' taak'in ka beeylak u yaantal ti' tuláakal wiinik le nu'ukulo'ob yéetel uláak' ba'axo'ob uti'al u kanáanta'al toj óolal. Le Noj Lu'umilo'ob yéetel le táambal meyajóobo' k'a'abet u kaxtikóob bix ma' u talamtal u ma'anal nu'ukulo'ob yéetel u t'óoxol, mina'an u bo'olil, ti' tuláakal noj lu'umilo'ob otsiltak.

Jach jumpúuli' ma' uts mix máak ka u tenubaj yéetel le nu'ukulo'ob k'a'abet tak, u p'áatal ma' u ts'áabak ka ko'ojlak wa chéen ka kaxta'ak ayik'alil chéen tu meen. Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet xan u yiliko'ob u ch'éensikbo'ob le u tenkubaj uláak' noj lu'umil yéetel le nu'ukulo'obo'.

U kanáanta'al u toj óolal le máaxo'ob ku meyajóob ti' ts'aakankilo' k'a'abet u yutsil bo'olta'alo'ob yéetel k'a'abet u ch'a'anú'ukta'al u jach k'a'abetil. Kex wal 70% le máaxo'ob ku meyajóob ti' ts'aakankilo' xch'uupo'ob, ba'ax tun u k'áat u ya'al beya' [...] táan u meentiko'ob uláak' ya'abkach meyaj xan.¹⁵

MÁAXO'OB YAAN U DISKAPASIDAAD¹⁶

U kanáanta'al wiinik, je'ex u k'áata'al u je'elel tuláakal máax tu yotche' yéetel ka je'eleko'ob chéen tu juunalo'obe', talam ti' tuláakal

máax k'a'abet ti'óob o'och, nook' wa ha' uti'al u yichkilo'ob. Le áantaja' k'a'abet ti'óob uti'al u kuxtalo'ob, bey tuna' le Noj Lu'umilo'obo'

k'áabet u yiliko'ob bix ken u yáanto'ob le kajnáalil'obo' yóok'sal ma' u ch'éenel u k'uchul le áantaj ti' tuláakal wíinik te' talam k'iino'oba'

Ba'ax ku k'áata'ale' paak'i' wa jach utsil tso'olole' ka beeylak u kanáanta'al u toj óolal kajnáal bey ma' u pech' óolalta'alo'obe'. U ya'al'al ti'óob ma' xiimbalta'ako'ob tu men u báatsilo'obe' ku meentik u p'áatalo'ob chéen tu juunalo'ob bey xan u beeytal u náata'al bey meyaj óolaj tu meen le moláayilo'obo'.

Le áantaj yéetel taak'in yaan xan u jach áantiko'ob le máaxo'ob yaan u diskapasidaad pa'atel yéetel u báatsilo'obo', tumen ya'ab ichil le ti'óobe' ku táan óolalta'alo'ob te' kúuchil tu ch'enajo'ob u meyaj'obo'.

Bey tuna', yaan k'ine' u páajtal wa min'an taak'in ti'óob uti'al u bo'oltiko'ob ka bisa'ak janal wa ts'áako'ob tak tu jool u yotocho'ob.¹⁷

Le máaxo'ob yaan diskapasidaad ti'óobo' ma' chéen jach talam u kuxtalo'ob tu k'iinilo'ob COVID-19, bey xan ku talamtal u jóok'olo'ob tu bixil u tukla'al k'áabet u kanántikubáaj tuláakal wíinik, je'ex le kwaarentenajo'. Uti'al ma' u jach yaantal le ka'ap'éeel talamila' k'áabet u yutsil tukla'al bix kun áantibilo'ob tu k'iinilo'ob COVID-19 ka nu'upuk jump'éeel meyaj yéetel le ba'ax k'áabet xan ti'óobo'.¹⁸

Le bix kun táan óolalta'alo'obo' paak'i' u meeta'al u xookil ti' ba'ax k'áabet ti' jujuntúul, ma' wa chéen tu yóok'sal u ch'iija'anilo'obi' wa uláak' ba'ax ku yaantal ich u diskapasidaado'obi'.¹⁹

U MÁANBAL WÍINIK JE'EN TU'UXJEAKE'

Mix máak k'áabet u pech'óolalta'al le ken k'áalak u xuul noj lu'umilo'ob je'ex u tsolt'antik dereecho internasyonaal ka kanáanta'ak xan le máaxo'ob talam u kuxtalo'obo'. Le poliitikaj yéetel u meyajilo'obe', je'ex u meenta'al u suuto'ob inmigrantejo'ob tu noj lu'umilo'obe' wa u bisa'alo'ob k'albil wa tu'ux, paak'i' wa yéetel u páajtal'obe' tumen jach k'áabet ka ookok ich u tuukulil u páajtalil wíiniko'ob, bey xan ka ma'alob meyajnajak ti' u táan-óolalta'alo'ob uti'al u yutsil kuxtalo'ob.

Jach k'áabet tuláakal u tsolt'aanil tu'ux ma'atech u cha'abal u máanbal wíinik je'entu'uxjeake' ma' u pech'óolaltik u páajtal wíiniko'ob bey xan wa taak u k'áatiko'ob u je'elelo'ob kajtal (asilo), yóok'sal tuláakal ba'ax kun meenta'ale' junpáakili' ti' tuláakal wíinike'.

K'áabet u táakbesa'al tuláakal migrantejo'ob yéetel uláak' múuch' wíiniko'ob ootsilo'ob uti'al u kanáanta'alo'ob ti' u k'oja'anil COVID-19, wa taak u yoojeltiko'ob wa ts'óok u paak'altio'ob, uti'al u ts'akikubajo'ob, u yila'alo'ob ti' u kúuchil ts'áakankil, wa ti' u kúuchil xan u meyaj'obo'.²⁰

Wa ka tukla'ak buka'aj talamil u séeb t'i'it'pajal u yik'lel le COVI-19jo', [le máaxo'ob refujadojo'ob yéetel le migrantejo'ob je'esa'ano'ob te' kúuchil táambalo'obo', tu'ux k'ala'ano'ob ich éek'ile'] k'áabet u cha'abal u bino'ob. Mejen paalalo'ob migrantejo'ob yéetel u báatsilo'ob, je'ex xan le k'ala'ano'ob tu paach u chúuka'an tuukulil a'alma'j t'aane' k'áabet u cha'abal u bino'ob.

Uti'al ka yaanlak u kanáanta'al u toj óolal le máaxo'ob refujadojo'ob yéetel migrantejo'ob te' u kúuchilil ts'aak ti' jump'éeel noj lu'umile', le Noj Lu'umilo'obo u páajtal u k'áatiko'ob u majanta'al taak'in uti'al u meentiko'ob le meyaj'. Le nonoj moláayil taak'ino' je'el u páajtal u yáantajo'ob ichil le meyaj' tumen u beeytal u ts'áajiko'ob taak'in uti'al u ch'a'abal ken k'ána'anlajke'.²¹

Le Noj Lu'umilo'obo' paak'i' u kaxtiko'ob bix ken u táakbes ich u kajnáalil'obo' le máaxo'ob inmigrantejo'ob, min'an u ju'uno'ob, uti'al u beeytal ka u k'amo'ob u táanóolalta'alo'ob ti' u kúuchil ts'aak te' nonoj k'oja'anila'.

Le máaxo'ob ts'oka'an u k'amiko'ob jump'éeel ju'un, tumen meenta'al óolaj ti'óobe', uti'al ku ts'áajbal u páajtalil u kajtalo'ob, u meyaj'ob wa u kaniko'ob jump'éeel meyaj' k'áabet u yáanta'alo'ob yóok'sal u séeb ts'óoksiko'ob ba'ax u kajmaj u k'ubiko'ob u ju'unil. Yéetel le áantaja' ma' u talamkunsik ka yaanlak u séeb kanáanta'al u toj óolalo'ob. Le áantaj xan ku ts'áajbal ti' táankelem yéetel xlo'obayano'ob ta'aytak u k'uchul tu nojoch wíinkilo'obe' (adultez), chéen tu juunal yaniko'obe', k'áabet u meenta'al u mas t'ilil kex tak seeys meeses.

Te' kúuchil táambalo'ob tu'ux ya'ab u kajtal wíinike', tu'ux jach talam ma' u náats'alo'ob, k'áabet u kaxta'al uláak' kúuchil tu'ux kun je'esbilo'ob wa yaan xan tu'ux u je'elelo'ob te' kaajalo' k'áabet u yila'al wa u béeytal u cha'abalo'obe'. Jach máan k'áabet u kaxta'al bix kun meentbil u nu'ukbesajilo'ob ti' le kúuchil ts'aako'obo' ka beychajak u

t'óoxol ti' tuláakal máax, ka beychajak u bino'ob ilbil ti' kúuchil ts'áak wa ka kanáanta'ako'ob le migrantejo'ob je'elsa'ano'obo'.²²

Le jó'olpóopilo'obo' k'áabet u yiliko'ob le máaxo'ob min'an tu'ux u je'elelo'ob ich jump'éeel noj lu'umile' ka yaanlak ja', tu'ux u táan óoltikubajo'ob, ti' kúuchilo'ob tu'ux je'el u beeytal u p'ó'ik u wíinkilalo'ob, u janalo'ob yéetel u yutsil kajtalo'ob. K'áabet u tso'ololti'óob ba'ax kun yúuchul, bix u kanántikubajo'ob yéetel u ts'akalo'ob. Le máaxo'ob k'áabet u ts'akalo'ob te' COVID-19jo' jach paak'i' wa ti' tuláakalo'ob kun meentbil bey min'an pech'oolale'.

[U paklam meyaj le máaxo'ob min'an tu'ux u je'elelo'ob ich jump'éeel noj lu'umile'] uti'al u yila'al buka'aj meyaj kun meentbil k'ána'an uti'al ma' u talamtal ba'ax ku taasik le COVID-19jo'.

Te' meeyjulil k'áabeto' k'ána'an u jach oojelta'al máakalmak le ba'axo'ob, bix u talmil, wa jach tu beelil kun meentbil te'elo'. U beeytal wa ka yaanlak u k'a meenta'al u tuukulil le meyjulil tu'ux ku k'áata'al u kwarentenatubaj wíiniko'obo', tu yóok'sal ka ilá'ak xan ma' u ch'éenel u yáanta'al le mas jach ootsiltako'.

Le Noj Lu'umilo'obo' k'áabet u ya'abkunsiko'ob áantajil, je'el bix u máan le k'iino'obo', ti' wíiniko'ob te' máaxo'ob min'an tu'ux u je'elelo'ob ich jump'éeel noj lu'umile' bey táan le nonoj k'oja'anila', uti'al xan ka xi'ik u tukla'al bix u yutsil kanáanta'al ma' u séeb t'i'it'pajal le COVID-19jo' yéetel ka kanáanta'ak xan le máaxo'ob ku meyaj'ob ti u yáantiko'ob wíiniko'ob.²³

U páajtalil meyaj ti' le migrantejo'ob tuláakal yóok'ol kaabe', ba'ale' mas jach leti' le ti le migrantejo'ob ku táakpajalo'ob ti' meyaj'ob sen k'áabete', k'áabet u yila'al ka yaanlak tuláakal ba'al uti'al u kanáanta'al u toj óolalo'ob.²⁴

Le jó'ol póopilo' k'áabet u kaxtiko'ob bix ken u yáant le migrantejo'ob pa'atel yéetel u báatsilo'ob, tumen yaan wa tu'ux noj lu'umile' jach ya'ab u k'oja'antalo'ob yéetel u kiimilo'ob tu men le COVID-19jo'. [...] kin jach k'áatiko'on ka ilá'ak bix kun séeb regulara'al u kuxtal le migrantes ma' tu beelil yanik u kajtalo'obi'.

[U jó'olpóopilo'ob te' yóok'ol kaaba' k'áabet u táakbesiko'ob] le migranteso' ichil tuláakal nu'ukbesajil áantaj ku yaantal tu meen le COVID-19jo', tu'ux ku yila'al u kanáanta'al xch'uup wa xiib, ja'ab, yéetel u miáatsilil, bey táan u tsikbenta'al u páajtalil u toj óolalo'obe'.

Le jó'olpóopilo'obo' k'áabet u nu'ukbesiko'ob ma' u chu'ukul migrantejo'ob ka páatak ma' ya'abo'obi' yéetel ka cha'abak le báatsil yéet u mejen paalilo'ob, bey xan mejen paalal chéen tu juunal yaniko'ob uti'al u k'amiko'ob u páajtalilo'ob yéetel ba'axo'ob k'áabet ti'óob.

Le jó'olpóopilo'ob k'áabet xan u yiliko'obx bix ken u je'esob u túxta'al wíinik tu noj lu'umilo'ob (deportasyon) wa ka meenta'ak u suuto'ob tu táan le nonoj k'oja'anila'.

MEJEN MÚUCH' KAJNÁALIL²⁵

Tuláakal ak éet wíinikil tu yóok'ol kaab yéetel le Noj Lu'umilo'obo' k'áabet u paklam áantajo'ob, u tsoliko'ob ba'ax táan u yúuchul yéetel u kanántiko'ob tuláakal máax mas ootsil wa bey xan mas séeb u k'oja'antalo'ob. U k'áat u ya'al túne' paak'i', wa ka beeylak xane', ka tso'olok-ti'óob tu beelil u t'aano'ob uti'al ka jach náata'ak tuláakal ba'ax yéetel ka u k'amo'ob u kanáanil toj óolal jach tu beelil, bey xan u yila'al bix ma' u loobilta'alo'ob wa ka meenta'ak u pékta'alo'ob.

Le ken k'uchuk u yoorajil u tukla'al máax ti' kun ts'áajbil le u nu'ukulilo'ob kuxtale', je'ex ventiladoor ku biilalchajal wa jach talam le k'ojá'ani'lo', [jach k'á'abef] ma' u tukla'al chéen tu yóok'sal u ch'ija'anil le wiini-ko'obo', tumen táan u xu'ulsiko'ob u páajtalil le nojoch wíniko'obo' uti'al u kanáanta'al u toj óolalo'ob tu táan uláak' ak éet wínikil.

K'á'abet u kaxta'al bix u meenta'al nu'ukbesajilo'ob ich u meyajil ts'aakankil, tu'ux kun ilbil bix kun yúuchul ts'aak, yéetel u mas jach utsil meyajio'ob yaan ti' syeensyaj ka yaanlak xan u tukla'al je'el u ts'aakal wíniké' kex ch'ija'an wa yaan u diskapasidaad.

JEENEROJ²⁷

K'á'abet u kaxta'al u meenta'al nu'ukbesajilo'ob tu'ux kun ch'éensbil le meyaj óolajo'ob ku meenta'al ti' xch'uupo'obo'. Ich najé', mejen xch'úupalal yéetel xch'uupo'obe' ya'abkach meyaj ku meentiko'ob, lela' ku tsayik xan tuukul ti'óob pa'atel yéetel u noj meyajio'ob bey profesyonal'obe', bey xané' mas jach ya'ab xch'uupo'ob ku meyajio'ob ti' u míisil-pó' kúuchi-lo'ob, tu'ux je'el u beeytal u séeb paak'al ti'óob le k'ojá'ani'lo'.

Ti' ya'abkach noj lu'umilo'obe', le xch'uupo'obo' ku máansiko'ob talamil ti' u meyajio'ob, tumen mas jach informal, wa mináan koontratoj tu'ux ku meyajio'ob, (je'el bix, ti' u meyajil ichnaj, ti' kanáan paalal, meyajil kool, wa xáantajo'ob ti' jump'éelel kúuchil), ts'óokole' mas séeb u tsélelel meyaj ti'óob tu men le ootsililá, tumen mináan ti'óob seguuroj ti' kuxtal yéetel uti'al u toj óolalo'ob, bey xan mináan u bo'olil wa ma' u bino'ob tu kúuchilil u meyajio'ob. Yaan xch'uupo'obe' jach k'ána'an ti'óob kúuchilo'ob tu'ux ku kanáanta'al mejen paalal, wa yaan-ti'óobe' leti' le tu'ux ku bo'olliko'obo', meyajio'ob táan u ch'éensa'al, ba'ax tun ku meentik u p'áatal mináan meyaj ti'óob ka yaanlak taak'in ti'óob.

Xch'uupo'ob nojoch ko'olelo'obe' mas ma' talam ka kuxlako'ob ich óotsilil, lá'aten xan mas séeb je'el u beeytal u k'ojá'ankunsa'alo'ob tumen u yik'lel le viiruso' ka p'áatak ma' u beeytal u táan óolta'alo'ob, u janalo'ob, u yojelit-ko'ob ba'ax ku yúuchul yéetel ka yaanlak jump'éelel utsil kuxtal.

U talamkunsa'al u k'á'amal u kanáanil toj óolal, je'ex le kwarentenajo', u beeytal u meentik u loobilta'al xch'uupo'ob, je'ex u yaantal meyajóolal ti' u yotocho'ob.

Le meyaj áantajo'ob yéetel le kúuchil (albergue) tu'ux ku je'elelel máaxo'ob loobilta'ano'obo' láayli' jach k'á'abet xan, je'ex xan u ts'óolo ba'ax ku yúuchul, wa yaan tu'ux u je'elelel uláak' wínik wa uláak' tu'ux u bisa'alo'ob. Tuláakal ba'ax yaan u yil yéetel COVID-19jo' paak'i' wa ts'iibta'an u telefonojil le séeb áantajo'.

Tuláakal táan óolal yaan ba'al u yil yéetel u seksualidad (sexualidad) ko'ole-lo'obe' k'á'abet xan ka tukla'ak jach ma'alo'ob ichil le áantajo'ob/meyajio'ob tu táan le nonoj k'ojá'ani'la; le áantaj ti' u yaantal ts'aak uti'al u kanáanta'al sijnáalil ti' ko'óolele, u kanáanil na'atsil'obe' yéetel mejen paalal, u kanáanil u toj óolal máaxo'ob k'ojá'ano'ob tumen u k'ojá'anil transmisyon seksuaal (transmisión sexual), áantaj uti'al u táan óolalt'al u beeychaj u yúuchul aaborto, yéetel u tsoololil le ba'alo'oba'. K'á'abet u yila'al bix ma' u ch'á'abal le taak'in lik'sa'an uti'al u yaantal u toj óolalil le seksualidaad yéetel sijnáalilo', tumen wa ma' u meenta'ale' jach ku talamkunsik u kuxtal xch'úupalal yéetel xch'uupo'ob.

U talamil [loobil ich najé'] ku bin u k'astal te' k'iino'ob bey tu'ux mináan tu'ux u bino'ob u ta'akubajo'ob ka u k'amo'ob áantaj; tumen talam u k'á'amal wa je'ek'ab; chéen núupuk yéetel u xma' áantajil uláak' wíniko'ob; tu'ux xan mináan u kanáanil poolisysaj wa le máaxo'ob jo'olintik le tribunaalo'ob tu'ux ku kaxta'al justisysajo'.²⁸

Bey xan jach talam u meenta'al f'aanil telefono wa k'ala'ano'ob máax yéetel loobiltiko'ob. Le kúuchilo'ob meyajitiko' jach k'á'abet u meyajitiko'ob ka beeylak u yaantal bix u túuxta'al ts'iibil f'aan te' xch'uupo'ob ku loobilta'alo'. Le Noj lu'umilo'obo' k'á'abet u kaxtik'ob bix ken u meyajio'ob ka áantajnak'ob.²⁹

U nu'ukbesajil tu'ux ku meyajta'al ma' u talmtal toj óolal tu meen le COVID-19jo' k'á'abet u xokik ba'ax talamil yaan ti' u kuxtal xch'úupo'ob yéetel xch'úupalal, je'el bix bix u jeeneroj (género), u ja'abil, u diskapasidaad, u miáatsilil, k'ama'an u kajnáalil (residencia) wa u migrasyoonil, je'ex uláak' ba'alo'ob kun táakpajal.³⁰

Le talamilo' ku ye'esikt'on bix u beeytal u meyajta'al jejeláas ootsilil ti' u nu'ukbesajilo'ob moláayilo'ob ku bin u je'esiko'ob u k'á'abetil u meyaj xch'uupo'ob tu yóok'sal kajnáalilo'ob. K jach k'á'atooltik ka úuyak u f'aan xch'uupo'ob ka tsikbenta'ak xan u jo'olintiko'ob meyajio'ob, uti'al u yila'al bix le aántaj kun yúuchulo'.³¹

Tuláakal tuukulil meyaj ku meenta'al yéetel u bin yutskinsa'al ba'ax uch'aan tu meen le COVID-19 paak'i' u ts'áabal u muuk' ti' u yutsil náajal taak'in tumen le xch'uupo'obo', u ts'áabal meyaj te' xch'uupo'ob ku tu'ubsa'alo'obo' yéetel u kanáanil ti' u kuxtal bey kajnáalo'obe' (protección social). Le jo'ol popilo'obo' k'á'abet u yiliko'ob jump'ákili' le paklam meyaj yéetel le xch'uupo'obo', beyxan u tuukulil tu yóok'sal le meyajio'.³²

Ichil uláak' le tuukul meyajio'obo' [...] ku táakbesa'al xan u xo'okol xch'uupo'obe' kanáan paalal yéetel k'ojá'ano'ob, uti'al u séeb máansa'alo'ob ilbil yéetel u kanáanta'alo'ob wa paak'al le COVID-19 ti'óobo'; bey xan tuláakal ba'ax ku meyajta'ale' bey confidensyaale' (ma' u ts'áabal oojeltbil ti' uláak' máaxo'ob) tu yóok'sal u toj óolal u seksualidado'ob yéetel sijnáalil, wa taak u kanántiko'ob ma' u séeb yaantal u paalal wa ma u k'á'ato'obi'; bey xan u yaantal ka'ambesaj je'el bix k'ána'anchajké, yéetel ka yaanlak wa tu'ux, kúuchilo'ob, tu'ux u beytal u je'elelel xch'uupo'ob yéetel xch'úupalal ku loobilta'alo'ob wa tu'ux táan u káajal u loobilta'alo'ob.³³

MEJEN PAALAL, TÁANKELEM YÉETEL LO'OBAYAN WÍNIKO'OB³⁴

[Le jo'olpópilo'obo' k'á'abet u yiliko'ob] tuláakal paalal ku kanáanta'al ich u nu'ukbesajil a'almaaj f'aano'ob bey xan ka yaanlak máaxo'ob yéetel nu'ukulilo'ob ku meyajio'ob tu yéetelo'ob. U k'á'at u ya'al túune' jach k'ána'an ka yaanlak telefonoil f'aan bul k'iin (24 horas), u túux ts'iibil f'aan (mensajes de texto), áantaj óolal (psikologo), áantaj wínik yéetel kúuchilo'ob tu'ux u béeytal u kanáanta'alo'obe'.

Junpákili' u meyaj le industryaj privada yéetel le moláayil ku kanáanta'al u éejenta'al le a'almaaj f'aano' tu meen tuláakal le mayaj óolal ku yúuchul te' mejen paalal te' interneeto, ka yaanlak xan u tu'upuj le oochelo'ob beya'. Uti'al ka áantajnak le poolisysajo' paak'i' ka ka'ansa'ako'ob u kaxto'ob bix u ta'aka'al u f'i'it' besajil ich coodigo cifrado le meyaj óolal ku meenta'al tumen pedofilos, ka beeylak u kaxtik'ob tuláakal ba'ax ta'aka'an ti' u IP (xookobil tu'ux ku túuxta'al ba'alo'ob internet), yéetel u nu'ukbes a'almaaj f'aan, ka ch'á'abak ilbij ti' tak poolal ka beeylak u núupu yéetel u meyaj uláak' táanxel moláayilo'ob ku kanántiko'ob u éejenta'al a'almaaj f'aan, tsola'an tumen u nu'ukbesajil u páajtalil wínik ti' táanxel noj lu'umilo'ob.

U yojelta'al tuláakal meyaj uti'al u kanáanta'al u páajtal paalale' jach k'á'abet uti'al u na'ata'al bix kun meyajbil le talamil ku máan tu kuxtal le xi'ipalal yéetel xch'úupalal mas séeb u meenta'al óolaj ti'óobo', ti' u ku táakpajal le refujyaadojo'ob, desplasaadojo'ob, mináan u naajilo'ob, migraantejo'ob, mejen múuch' kajail, ootsilil, uláak'ob ku kuxtal'ob yéetel diskapasidaad, le máaxo'ob ku kajtalo'ob ti' u kúuchilil refujyaadojo'ob wa ti' uláak' moláayil kúuchilo'obo'.

Le meyajio'ob jach k'á'abet u meenta'alo' jach k'á'abet u yila'al u k'uchul ti' tuláakal máax, bey mináan pech'óolalé, uti'al ka beeylak u kanáanta'al xan mejen paalal, ti' ka'ambesaj yéetel k'á'ajal iik', u yaantal áantaj tuláakal tu'ux yéetel kúuchilo'ob tu'ux u beeytal u je'elelel wíniko'obe'.³⁵

U tsikbal u Secretariaj Generaalil le ONUj tu yóok'sal talamil ku taasik le COVID-19jo' k'á'abet u ch'á'abal bey jump'éelel nu'ukbesajil uti'al u meyajta'al tuukulo'ob te' talamilá. Ikil u meenta'ale', le paalalo'obo' k'á'abet xan u yu'uba'al ba'ax ku tuklik'ob uti'al xan ka táakpajko'ob ichil ba'ax ku yúuchul ichil u kuxtal'ob.³⁶

Jach k'a'abet u yaantal u nu'ukbesaj meyajil tu yóok'sal le máaxo'ob k'ala'antako', ti' u yaantal u kanáanta'alo'ob ka u kanáanto'ob xan le máaxo'ob iliko'ob te' kúuchilo'obo', le máaxo'ob ku bino'ob xiimbalo' yéetel tuláakal wíinik ku bino'obi'.

Le autoridad jo'olintik le kúuchilo'obo' k'a'ana'an u tukliko'ob xan wa yaan máaxo'ob jach neetso'ob ken páak'ak le COVID-19 ti'oo'obo' yóok'sal u yila'al u cha'abalo'ob, ichile' ku xo'okol le ch'i'ja'ano'obo', le k'oja'ano'obo' yéetel le ma' jach loobo'obo'.

Le autoridad xano' k'a'abet u yiliko'ob tuláakal ba'ax k'a'abet ichil u kanáanta'al u toj óolal le xch'uupo'ob k'ala'antako', je'ex xan le kun yaantal sijnaal ti'oo'obo', le máaxo'ob yaan diskapasidaado', wa le ma' nojoch wíiniko'obo'.

Te' k'iino'oba' jach k'a'abet u tukla'al tumen le jo'olpópilo'ob u cha'abal le máaxo'ob k'ala'antak ma'atech u kaxta'al bix u ya'ala'al wa yan u si'ipilo'obo', je'el bix preeso politikajo'ob yéetel uláak' wíiniko'ob k'ala'antako'ob chéen tumen yaanlaj u yóol u t'aano'ob uti'al u ya'aliko'ob ba'ax ku tukliko'ob.

Uti'al ma' u t'i'it'pajal le k'oja'anil ichil le kúuchil k'aalajo' uts ka a'alak ma' u jach cha'aabal u xiimbala'al wíinik k'ala'ano'ob, chéen ba'alé' paak'i' xan wa uts u tso'olol ba'axten ti' wíinik suuk u bino'obi'. U jach p'áatal láaj k'ala'ano'ob te' kúuchilo' u beeytal u maas talamkunsik le bix yaniko'ob te'elo', wa ka mas k'aslajak xan. [Yaan] uláak' tuukulo'ob táan u meyajta'al tuláak' noj lu'umilo'ob, je'el bix u tsikbal le wíiniko'oba' ti' jump'éeel videoyamaadaj, ka xaanlak u t'aanil teleefonoj yéetel u baatsilo'ob wa u meyajto'ob xan le *koorreoj elektroonikoj*.

COVID-19je' táan u talamkunsik u meyaj tuláakal wíinik, tumen le jo'olpópilo'ob xano' táan nu'ukbesiko'ob u je'elel wíiniko'ob ich u naajilo'ob wa ma u náats'alo'ob ti' uláak' wíinik xan. Le nu'uko'oba' jach k'a'abet, chéen ba'alé' [ku ts'áajik tukultbil] tumen yaan nojlu'umilo'ob táan u ya'aliko'ob yaan u k'aliko'ob le máaxo'ob ma' u ch'anú'uktiko'ob ba'ax ku k'áata'al. U meenta'al le ba'alo'ob beya' je'el u beeytal u talamkunsik u kuxtal wíinik ti' le kúuchil k'aalajo' bey xan ma' u ch'éenel u t'i'it'besa'al le k'oja'anilo'.

[Le Jo'olpópilo'obo' k'a'abet] u tukliko'ob bix ken u meenoskunso'ob le

máaxo'ob k'ala'antako', tu'ux ku yila'al máax ma' ya'ab u bin u cha'abali', chéen jun súutuk te' máaxo'ob mina'an u nonoj si'ipilo'obo', wa le ma' jach loobo'obo'; u láaj xo'okol ba'axten k'ala'ano'ob; u bo'olo'ob wa ma' talam ba'alo'ob u meentmajo'ob ti' u kuxtal wíinik; bey xan ma' u k'alalal migraantejo'ob wa ma' chu'ukul mix máak ti' u kúuchil refujyaadojo'ob.³⁸

Le u tuukulil meyaj k'a'ana'an u meenta'al te' kúuchil tu'ux ku k'alalal wíiniko'obo' uti'al ma' u jach ya'abtal máaxo'ob ku kajtalo'obi', ma' k'a'abet u k'astal u tuukulil ti' mix jump'éeel noj lu'umi', ma wa tumen ka cha'abak wíiniko'ob u pech'óoltmajo'ob u páajtal wíiniko'obi', wa yajaj ba'al u meetmajo'ob ti' wíiniki' (crímenes de lesa humanidad), kíinsaj wíiniko'ob wa kíinsaj táan gueerraj.³⁹

Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u yiliko'ob ma' u pech'óolalta'al u páajtalil le wíiniko'ob k'ala'antako'obo', uti'al ma' u jach ya'abtal'obi' bey xan k'a'abet u kanáantiko'ob u míisil p'óota'al le kúuchilo'oba'.⁴⁰

Le kan meenta'ak le u tuukulil meyajto'ob, uti'al ma' u jach ya'abtal le wíiniko'ob k'ala'antako'ob te' kúuchil k'aalajo', wa láayli' ya'abilo'ob le máaxo'ob yayaj ba'al u meentmajo'ob ti' wíinike' k'a'abet u bisa'alo'ob ti' uláak' kúuchil tu'ux u beeytal u kanáanta'alo'ob je'ex k'a'abete'. Wa jach ma' u beeytale' k'a'ana'an u túuxta'alo'ob u bo'oto'ob u si'ipilo'ob tu yotocho'ob chéen jun súutuk, ba'ale' bey wa utsil kanáanta'ano'obe'. Uláak' ba'al xane', tuláakal [le máaxo'ob yaan u si'ipilo'ob yóok'sal yayaj ba'al u meetmajo'obe'] k'a'abet u k'alalalo'ob tu ka'aten, le kan chan ch'éenek le nonoj k'oja'anila', ka beeylak u bo'oltiko'ob si'ipil jach tu beelil.⁴¹

Ti' u k'iinilo'ob u séeb meyajil u kanáanta'al u toj óolal kajnaalile, u meenta'al le kwarentenajo', tu'ux ku k'áata'al mix máak ku jóok'ole', u pech'óolalil u páajtal cha'ak'abil bey xan k'a'abet u jach tukla'al ma' u jelbesa'al u talamil.⁴²

Le Noj Lu'umilo'obo' ma'a k'a'abet u k'aliko'ob nojoch wíiniko'ob yaan ti'oo'ob óo ja'abo'ob wa mas ch'i'ja'ano'ob, xch'uupo'ob kun yaantal sijnaal ti'oo'ob, máaxo'ob yaan diskapasidaad ti'oo'ob, je'el u beeytal u talmtal u kuxtal'ob, u tsa'ayal tuukul ti'oo'ob. Uts wa ka beeylak u yaantal kuxtal ti'oo'ob.⁴³

MÁASEWAL KAAJO'OB⁴⁴

Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u k'ajóoltiko'ob yéetel u tsikbentiko'ob le ba'ax oojelta'an tumen le máasewal kaajo'ob uti'al u ch'éensa'al u t'i'it'pajal u yik'lel le viiruso', je'el bix u miáatsilil, u espiritwalidaad, yéetel u relijyoono'ob. Bey xan wa taak u meenta'al jump'éeel áantaj meyaj ka u talamkuns u kuxtal'obe' k'a'ana'an u k'áata'al ti'oo'ob wa uts tu t'aano'ob, bey ka utsil tso'oloke', jets'a'an ti' u ch'a'nu'ukto'ob ba'ax k'a'abet ti' leti'oo'ob.

U k'áata'al u je'elel wíinik kwarentenaje' k'a'abet u nupik u meyaj le Noj Lu'umil yéetel le máasewal múuch' táambalilo'obo', uti'al u kanáantiko'ob máax kun máan ich kaajal wa ma' jach k'a'abet le meyaj ken u meeto'ob ich kaajo'. Bey tun xana' táan u kanáanta'al ma' u ookbal uláak' máako'ob ku tokik lu'umo'ob, ch'ak che'oo'ob wa mineros ma' k'ama'ano'obi'.

Le Noj Lu'umilo'obo' [k'a'abet u ch'a'nu'uktiko'ob] u jóok'saal le máasewal kaajilo'ob te' tu'ux yaan u lu'umo'obo', u to'okol le lu'umo'ob uti'al u ts'áabaj u meyaj militar'obi', ti' u k'iinilo'ob le nonoj talamila'.

Ikil u ch'a'nu'ukta'al ba'ax ku ts'áajik oojeltbil OMS, le [Noj Lu'umilo'obo'] jach k'a'abet u yiliko'ob wa táan u núup meyaj yéetel le máasewal kaajo'ob ichil le nonoj meyaj' ka yaanlak u ts'áajbal kanáa-

nil k'a'abet te' miáatsilo', bey k'ambe'entsile', je'el bix janal wa uláak' áantaj ti' wíinik wa k'a'abet ti'oo'obe', mina'an u paktiko'ob u yich máax ti' ku ts'áajiko'ob.

Te' k'iino'oba', u jo'olpópilo'ob tuláakal yóok'ol kaabe' k'a'abet u yáantiko'ob le máasewal kaajo'ob ku ch'a'nu'uktiko'ob u kanáanil toj óolal je'ex u tukliko'ob yéetel ka iláak u táakpajalo'ob ti' u meyajta'al nu'ukbesajilo'ob ma' u pech'óoltik leti'oo'ob.⁴⁵

Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u kanáantiko'ob u yaantal tuláakal ba'ax k'a'abet u yoojeltiko'ob ba'ax ku yúuchul yéetel COVID-19 ichil le t'aano'ob ku t'aniko'obo' bey xan ka yaanlak le ba'axo'ob k'a'abet ti'oo'ob yéetel ka yaanlak ba'axo'ob k'a'abet ti'oo'ob uti'al u ts'áakalo'ob je'ex u tukliko'ob k'ambe'entsil ich u miáatsilo'ob. Tumen mina'an kúuchilo'ob ts'aak te' máasewal kaajo'obo' ku meentik u talmtal kuxtali'.⁴⁶

Le nonoj k'oja'anila' táan u ye'esikto'on jach k'a'abet ak k'exik ak tuukul: k'a'abet in ch'a'óoltiko'on paklam meyajtsil ka páatak xmeyaj juunal paachil, bey xan ka yaanlak jun táats'il tsikbenil ti tuláakal máax ka beeychajak ak kanáantikinbajo'on. Ma' chéen tu yóok'sal ak kanáantik toj óolali'.⁴⁷

U IIGWAL KUXTAL TI' TULÁAKAL WÍINIK⁴⁸

Le máaxo'ob ku meentik yéetel jo'olintik le u meyaj sanitaryojil te' kajnaalilo'obo', ts'oka'an u ka'analo'ob yéetel u náakal u yóolo'ob, jach ka'anant sil xan, uti'al u kanáantiko'ob ma' u pech'óolalta'al wíiniko'ob te' talam k'iino'oba', je'el bix u kaxtiko'ob uláak' daatos ka áanta'ak tuláakal wíinik.

Le Noj Lu'umilo' k'a'abet u kanántik u páajtalil lesbianajo'ob, gaayo'ob, biseksuaal, transeksuaal yéetel interseksuaalo'ob (LGBTI) ma' u pech'oolta'al wa ka saajbesa'ako'ob yéetel loobil uti'al ma' u kaxantiko'ob u kanánta'al u toj'oolalo'ob ti' u k'iinilo'ob COVID-19.

Tuláakal paklam meyaj ku meenta'al uti'al áantaj tu men le nonoj k'oja'anila' wa ku tsikbenta'al u páajtal tuláakal wíinik tu yóok'sal u kuxtal yéetel toj'oolal. Uti'al le wíiniko'ob yaan ichil u táambalil LGBTI, yaan u yáantik u yilo'ob ba'ax yaan ichil u páajtalilo'ob, ka xan kanánta'ak ma' u pech'oolalta'alo'ob yóok'sal u séeb áanta'alo'ob. Bey xan ka oojelta'ak ba'ax ku tukli'ko'ob.

U je'elelo'ob tu yotocho'ob le táankalem yéetel lo'obayano'ob LGBTI u beeytal u meetik u talamtal ba'ax ku yúuchul ti'ob ti' u yotocho'ob ma'atech u k'amiko'ob, lela' ku meentik u yaantal loobil yéetel u yaantal chí'ichnakil wa u tsa'yaj tuukulil. Jach k'a'abet wa yaan kúuchil je'ék'abo'ob tu'ux u beeytal u bino'ob je'elel wa táan u loobilta'alo'obe'.

[...] le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u yiliko'ob tuláakal meyaj tu men le nonoj k'oja'anila' ma' u pech'oolaltik mix máak yéetel ka tukla'ak xan bix ken u táakbeso'ob u yáantaj le wíiniko'ob LGBTI, tu'ux ka kanánta'ak tuláakal ba'ax ku meenta'al wa ma' u meenta'al u meyajil jach tu beelil.⁵⁰

MA' U YAANTAL PECH'ÓOLAL⁵¹

Ichil le u núuk meyajil tu men le COVID-19, ku meentiko'ob u pachaltal áantaj ti' táambal wíiniko'ob ka talamtak u kuxtal'ob tu táan loobile' jach junpúuli' ma' utsi', ma' k'ambe'entsil bey utsil tuukul ichil u nonoj meyaj le Noj Lu'umilo'ob je'en táanxel tu'uxjeak ti' u páajtalil wíiniko'ob.

Tuláakal t'aan yaan u yil yéetel poliitikajo'ob ku meentiko'ob u yaantal saajkil ti' wíiniko'obe' ku meentik u pachaltal le meyaj áantajo'. Uti'al u yila'al bix kun ch'éensbil u t'i'it'ipajal le COVID-19jo', le wíiniko'obo' k'a'abet wa uts u ts'áajbal oojletbil ti'ob ba'ax ku yúuchul yéetel jump'éeel chúuka'an kanánan toj'oolal ka u yu'ubo'ob bey mix táan u pech'oolalta'alo'obe'.

U ts'áajbal oojletbil jaajil ba'al, u yutsil tso'olol ti' tuláakal wíinik tu beelile' jump'éeel u bixil u ch'éenel u yaantal pech'oolal yéetel p'eekil ichil k'éeet wíinikil, ku yaantal u muuk' tu men ba'alo'ob ma' jaajili' yéetel saajbe'entsil. Jach máan k'a'abet u yila'al xan ma' u yaantal pech'oolal yéetel p'eeek wíinikil, le ba'ax kun meentbil túuno' k'a'abet wa séeb bey xan ka ts'áajbak k'ajóoltbil ti' tuláakal.⁵²

Uti'al ma' u yaantal u k'éexel ba'ax ku ts'áajbal oojletbile', jach k'a'abet wa le Noj Lu'umilo'obo' táan u meentiko'ob u nu'ukbesajil meyaj'ob tu'ux je'el u beeytal u k'ajóolta'al u jaajil ba'ax ku yúuchul.

U ch'a'anukil le jo'olpóopil jo'olintiko'ob meyaj'obo' jach k'a'abet uti'al ma' u bin u ch'a'ik muuk' le pech'oolalo' chéen tu yóok'sal ba'ax ku kreetik yéetel u relijyontiko'ob uláak' máaxo'ob.

U paklam áantaj wíiniko'ob ti' tuláakal relijyoono'ob yéetel uláak'o'ob mináan ti'o'obe' jach k'a'abet te' k'iino'oba'.⁵³

Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u meyaj'ob bey ma' táan u paktiko'ob yéetel pech'oolal ti' máax ku áantajo'ob ka beeylak u yáantik tuláakal wíinik le kanánan toj'oolalo' wa uláak' ba'ax ku ts'áajbal ti' kajnáalil.⁵⁴

Le tsikbaló' lei' ken u ts'áaj u bixil ti' tuláakal kajaal uti'al meyajiko'ob bix ken u kanántikubajo'ob je'en bix ku tukli'ko'obe', bey xan bix u beeytal u yaantal ba'alo'ob yóok'sal relijyoon tu táan u talamil COVID-19, je'ex u yaantal u much'ikubajo'ob ti' videoyamaadaaj.⁵⁵

Le Noj Lu'umilo', tuláakal le máaxo'ob jo'olintik jump'éeel reliyoon yéetel uláak'o'ob ku áantajo'obo' k'a'abet ka u táakbeso'ob tuláakal wíinik ichil le paklam áantajo', bey xan u meyaj'ob uti'al ma' u yaantal p'eekil yéetel ba'ax ku ka'ansiko'ob.⁵⁶

MÁAXO'OB KU KAXTIKO'OB U PÁAJTALIL WÍINIKO'OB

Ti' tuláakal u péekil le nonoj k'oja'anila'—je'ex tak ken káajak u yutstale'— k'a'abet u táakbesa'al u yáantaj le u moláayilo'ob Derechos Humanos (Páajtalil Wíiniko'ob) te' noj lu'umilo'obo', je'el bix xan le múuch' táambal áantajo'ob ku táakpajlo'ob ti' u páajtalil wíinik. Le máaxo'ob ts'óok u yúuchtal u kajo'ob u meyaj'ob tu yóok'sal u páajtalil ekonoomiko (náajal-taak'in), tu yóok'sal le ootsilo'obo', je'ex le máasewal kaajo'obo', ya'abkach ba'al ts'óok u kaniko'ob je'el u beeytal u yáantik ka yaanlak jump'éeel utsil poliitika ti' áantaje'.⁵⁷

Le múuch' táambalo'obo' jach k'a'abet uti'al u yáantik le Noj Lu'umil ka yaanlak poliitikajo'ob u xokik tuláakal wíinik, ka u ts'áajo'ob k'ajóoltbil ba'alo'ob yéetel ka u yáant uláak' múuch' wíiniko'ob k'a'abet u yáanta'alo'ob.⁵⁸

Tuláakal limitasyon ti' páajtalilo'obe' k'a'abet u tsikbentik u nu'ukil legalidad, wa k'a'abet yéetel proporsyonalidaad. U ts'áajbal oojletbil ba'alo'ob ti' tuláakal wíinike' jach máan k'a'abet tu k'iinilo'ob nonoj talamil, bey tuno' k'a'abet ma' u tek tukla'al a'almaaj t'aano'ob tu'ux kun

ts'áajbil si'ipil ti' "ba'alo'ob ma' jaaji'", tu'ux xan ku ya'ala'al ba'al ti' le máaxo'ob ku ba'ate'elkanántiko'ob u páajtalil wíinik.⁵⁹

Ma' k'ambe'entsil ma' u cha'abal u péek u páajtalil wíinik yéetel ba'alo'ob je'el u beeytal u meenta'al. K'a'abet u yila'al bix ma' u éen bo'ota'al si'ipil ti' le máaxo'ob ku ba'ate'elkanántiko'ob u páajtalil wíinik, sindikaatojo'ob, yéetel le máaxo'ob xan ku áantiko'ob wíiniko', bey xan le peryodiistajo'ob ku ts'áajiko'ob oojletbil ba'ax táan u yúuchul te' nonoj talamila'. Le séeb k'a'abet meyaj tu meen le talamilo' ma' u jach k'áat u ya'al wa ma' u beeytal u much'ikubaj wíiniko'ob uti'al u meenta'al meyaj tu yóok'sal kajnáalil.⁶⁰

Le ekspeertojo'ob [yóok'sal k'a'alal wíinik kex mináan u si'ipile'] tu ya'alaj kex wa táan u k'a'ala wíiniko'ob tu k'iinilo'ob nonoj k'oja'anila' ma' k'a'abet u biilalk'ajal uti'al u ma'akal u chí' le máaxo'ob ku kanántik u páajtalil wíiniko'obi', le ku meyaj'ob te' kúuchil ts'aako'obo' yéetel uláak'o'ob xan.⁶¹

U PÁAJTALIL U YOOJELTA'AL BA'AN KU YÚUCHUL, UTI'AL T'AANIL YÉETEL U TÁAKPAJALIL⁶²

Chéen wa tuláakal wíiniko'ob ku táakbesa'alo'ob ichil u meyajil áantaje' je'el u beeytal u ch'éensa'al u talamil u nonoj k'oja'anil COVID-19.⁶³

U jaajil t'aan yéetel u ts'áajbal oojletbil u jaajil ba'ax ku yúuchule' ku yáantajo'ob yéetel ku yutsil meyaj'ob uti'al u kanánta'al tuláakal wíinik, mas jach k'a'abet ti' u k'iinilo'ob tu'ux ma'atech u kreetja'al u t'aan jo'olpóopi'lo'ob. Bey tuno' ku yáantik ma' u yaantal u ya'abtal tuus wa chéen éen u

ts'áajbal oojletbil, tumen je'el u taasik uláak' talamile', tumen ku muuk'ankun-sik saajbentsil yéetel u jelpajal tuukulil.⁶⁴

U toj'oolal wíiniko'obe' [...] ku kanánta'al xan yéetel u páajtalil u yoojel-ta'al ba'an ku yúuchul ka beeylak u kanántikubaj tuláakalo'ob, u báatsil yéetel u kajalo'ob. U páajtalil t'aane', tu'ux ku táakpajal xan u kaxanta'al ba'ax oojletbil, u yoojelta'al yéetel u ts'áajbal k'ajóoltbil tuukulo'ob, je'en

tú'uxjeake', tí' jé'en ba'axjeake', ku biilalchajal tí' tuláakal, tuláakal tú'ux, chéen u beeytal u jé'sa'al tí' ma' ya'ab ba'alo'obi'.

U jo'olpóopilo'ob tuláakal yóok'ol kaabe' obligadojo'ob [...] u ts'áa-jo'ob oojeltbil ba'alo'ob jaaj ichil jump'eel tsoolil ku na'at'k'ajal tumen tuláakal kajnáalil, tú'ux xan ku kanántiko'ob u k'uchul tí' le máaxo'ob miná'an interneet tí'ó'obo' wa tí' le máaxo'ob yaan u diskapasidaad ma' jach séeb u k'uchul tí'ó'ob le t'aano'.

U meyajil le ts'áajbal k'ajóoltbilo' yéetel le ba'alo'ob ku ts'áajbal oojeltbil tu men u moláayil noj lu'umil tí' toj óolale' k'a'abet u meentiko'ob tí' u t'aanil k'ab (lengua de señas) jejeláas bixil ka na'ata'ak, bey xan tí' teknolojiya diijitaal, yéetel u ts'íibil tí' ba'ax ku tso'olol, túuxtil ts'íibil t'aan bey séeb u xo'okol yéet u na'ata'ale'.⁶⁵

Le máaxo'ob je'elsa'an tí' kúuchilo'ob jé'ex migraantejo'ob wa refu-yaadojo'ob, kex k'áalal wa je'ek'ab, k'a'abet yaan tuláakal ba'ax k'a'abet u yoojelta'al tu yóok'sal le COVID-19, bix u kanántik ma' u p'ak'altí'ó'ob, u yaantal ma'alob ja', jump'eel kúuchil bey utse' yéetel le nú'ukulo'ob k'a'abet tí'ó'obo'.⁶⁶

Tuláakal le máasewal kaajo'obo' k'a'abet u yoojeltiko'ob yéet u jaajil ba'ax ku yúuchul yéetel le nonoj k'oja'anilo', paak'í' ich u t'aano'ob bey u nupmajubaj yéetel u miáatsilo'obe'.⁶⁷

Jach k'a'abet ma' u ch'éensa'al u meyaj wa u yaantal interneet; te' tú'ux ts'ó'ok u meenta'alo', le jo'olpóopilo'obo', k'a'abet, bey jump'eel séeb meyajé', u yiliko'ob tí' tuláakal wíinik yaan jump'eel interneet séeb u meyaj. Tú'ux jach k'a'abet bey táan le nonoj talamila', tumen u beeytal u yoojelta'al ba'ax ku yúuchule' jach k'a'ana'an, ma' k'am-be'entsil u ch'éensa'al u meyaj le internet chéen tumen bey u tukla'al uts tí' kajnáalil wa tu yóok'sal seguridaad nasyonaal.

Periodismoje' jump'eel meyaj jach k'a'abet tí' u k'iinilo'ob tú'ux yaan u talamil tí' toj óolal [...] K k'áatik tí' tuláakal jo'olpóopilo'ob ka ilá'ak u éejenta'al u a'alma'jt'aanilo'ob ka beeylak u ts'áajbal oojeltbil ba'ax ku yúuchul, bey xan tí' peryoodistas, ka yaanlak u páajtalil tí' leti'ó'ob.

Jach k'a'abet le jo'olpóopilo'ob yéetel u táambal meyajilo'ob internete' ka meyajnako'ob tu beelil, tú'ux ku ts'áajiko'ob oojeltbil u jaajil ba'ax ku yúuchul. Jé'el u beeytal u meenta'al ich u ts'íibo'ob, u yáantajo'ob uti'al u k'a'ayta'al tí' tuláakal wíinik, u ts'áajo'ob oojeltbil le séeb áantaj meyajó'ob ku meenta'alo' wa tí' u peryodiismoil le kaajalo' (jé'el bix, u k'a'aytal tuukulo'ob yóok'sal toj óolal ku ts'áajik le jo'olpóopilo'). Ich uláak' meyajó'ob, tú'ux ku tek ta'aka'al ba'an ku yúuchule' jé'el u beeytal u xaankunsik u yoojelta'al ba'alo'ob k'a'abetake', wa me-

enta'ak túune' paak'í' bey táan u éejentiko'ob u k'a'ana'anil yéetel u buka'ajil xan.

Tuláakal tuukulo'ob ku kaxtik u si'ipil le tuukulo'ob tu yóok'sal le nonoj k'oja'anilo' jé'el u beeytal u lúubul ich tuusile', u xaankunsa'al u yoojel-ta'al ba'alo'ob jaajtak yéetel u meentik ma' u yaantal u páajtalil t'aan.

Uti'al u kanáanta'al toj óolal ich kaaje' ya'ab meyaj ku meenta'al, jé'ex bix u péek máanbal ich kaaj, bix u bin u k'éexel, yéetel tú'ux ku máan wíiniko'ob. Le kanáanila' paak'í' chéen wa tí' u kanáanta'al toj óolale', ma' u jelpajal, bey xan k'a'ana'an u biilal chéen wa ba'ax k'iin, jé'el bix k'a'ana'an te' ba'ax ku yúuchula'.⁶⁸

U profesyonaalil ts'aakankil yéetel le ekspeertoso'obo' k'a'abet u yaantal u páajtalil u t'aano'ob ya'aliko'ob wa u tsikbaltiko'ob ba'ax ku tukli-ko'ob ichil leti'ó'ob wa yéetel xan le kajnáalilo'obo'. K'a'abet u núup me-yaaj tuláakal moláayil, nojlu'umil yéetel tuláakal yóok'ol kaab, yóok'sal u kanántiko'ob ma' u t'i'it'pajal tuuso'ob ku taasik sajbe'entsil.⁶⁹

Uláak' ba'ax k'a'abete' leti' u táakbesa'al u tuukul yéetel ba'ax oojelta'an tumen xch'uup'ob uti'al u káajsik u kanántikubajo'ob te' u t'i'it'pajal le nonoj k'oja'anilo', bey xan u táakpajilo'ob tí' jo'olintiko'ob u tuukulo'ob tí' moláayilo'ob jé'en tú'uxjeak yóok'ol kaabe', petlu'umil yéetel noj lu'umil ku meyajó'ob tu men le COVID-19.⁷⁰

Jump'eel preensa yéetel u páajtalil u ts'áajik tuukule' jach k'a'abet, mix juniéen ak tuklej wa jach k'a'abet jé'ex bejla' tu táan le nonoj k'oja'ani-la', te' k'iino'ob tú'ux ya'abkach máak jelekbaló'ob tu yotocho'ob tu-men saajako'ob te' k'oja'anilo'. Le jaajil ba'al ku ts'áajbal oojeltbilo' jach k'a'abet uti'al u kuxtal tuláakal wíinik.⁷¹

Ma' u k'iinilo'ob tú'ux k'a'abet u kaxta'al si'ipil te' máax ku ts'áajik oojeltbil ba'alo'obo'. Luugar u saajbesa'al peryodiistajo'ob ka ta'aka'ak ba'ax ku tukliko'obe' le Noj Lu'umilo' k'a'abet u kaxtik bix u tsikbaló'ob tu yóok'sal bix u máan k'iino'ob bey táan le nonoj k'oja'anila' yéetel ba'ax kun yúuchul. Wíiniko'obe' jach k'a'abet ka u'uya'ak ba'ax ku tukliko'ob tu yóok'sal ba'ax yaan u yil yéetel u kuxtaló'ob, le preensa túuno' jach k'a'abet uti'al u yoojeltiko'ob bixi'.⁷²

U yu'ub'al yéetel u táakbesa'al u tuukul wíiniko'ob ich le meyaj ku tukla'al u meenta'alo' ku meentik u kreejta'al yéetel u paklam áanta-jo'ob uti'al u táanóoltiko'ob u toj óolal kajnáalilo'ob; bey xan ku chiik-besik meyajó'ob meenta'an.⁷³

U kanáantala peryodiistaso'ob uti'al ma' u yaantal sajbensil yéetel loobile', u éen k'a'alalo'ob wa u ta'akal u tuukulo'obe' ku yáantik ak kanántinbajon'.⁷⁴

U PÁAJTALIL TÍ' U NÁAJALIL TAAK'IN, KAJNÁALIL YÉETEL MIÁATSILIL

U PÁAJTALIL TÍ' TS'AAK YÉETEL TOJ ÓOLAL⁷⁵

U tuukulil áantaj tu k'iinilo'ob le nonoj k'oja'anila' paak'í' wa "táan u kaxta'al u ma'alobil prweebaj syentifikaj" uti'al u kanáanta'al u toj óolal kajnáalil

Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u jóok'siko'ob taak'in uti'al u ts'áajbal u páajtalil áantaj yéetel áantaj tí' kajnáalil wa tí' miáatsil, jé'ex xan uti'al u kanáanta'al toj óolal.

Noj Lu'umilo'obe' jach k'a'abet u ch'a'anú'uktiko'ob jump'eel nú'ukbe-sajil utsil keeta'an yéetel uts uti'al u ts'áajbal tuláakal ba'ax k'a'abet tí' kanáan toj óolal, kex ma'atech u bo'ota'al bey xan wa ku bo'ota'al, ka beeylak u séeb meyaj yéetel u k'uchul tí' tuláakal wíinik tú'ux ku

kanáanta'al toj óolal tu beelil u paklam meyajilo'ob tu táan le nonoj talamila'.

Uti'al u ch'a'anú'uktá'al u noj meyaj áantaj tu táan nonoj k'oja'ani-lo'obe' k'a'abet u kaxtikó'ob u nupik u meyajó'ob, tumen chéen u me-yaaj jump'eelililí' noj lu'umilí' ma' ts'akbe'eni'.

U nonoj talamil le biirus tí' tuláakal yóok'ol kaabe' táan u ye'esik jach k'a'abet u yaantal u kanáanil toj óolal tí' tuláakal wíinik ka beeylak u séeb bo'olk'ajal. Le kanáan toj óolal meyajó'ob jach k'a'abetak uti'al u yutstal u táanóolalta'al kajnáalilo'ob, tí' tuláakal noj lu'umilo'ob.⁷⁶

U PÁAJTALIL TÍ' KAJTAL⁷⁷

Le Noj Lu'umilo'obo' [k'a'abet u kaxtikó'ob] bix kun yaantal u páajtalil tí' kajtal uti'al tuláakal wíinik u beeytal u kanántikubaj te' nonoj k'oja'ani-la'. [Wa jayp'eel utsil áantajo'obe'], jé'el bix: u t'ítil u jóok'sa'al wíinik tú'ux ku kajtal tumen ma' u bo'oltmaj u reentaji' wa yaan u paax; u

cha'abal u xaantal u meenta'al bo'ol tí' p'aaxo'ob tú'ux u k'ubmajó'ob u najjiló'ob; u cha'abal u xaantal u kajtal wíiniko'ob yóok'sal ma' u jóok'sa'alo'ob tú'ux miná'an u ju'unil tí'ó'ob; u míisil-p'ó'ota'al le kúuchi-lo'ob tú'ux ku jé'elel wíinik miná'an u yotocho'ob u jé'elelo'obo'.

Kex jump'íit meyajé, le Noj Lu'umilo'obo' k'áabet u kanántiko'ob le máaxo'ob ku kajtal táankab wa chéen yóok' bej wa yaanlak u yúuchul: u je'esa'al u jóok'sa'al wíinik; u majantik najilo'ob uti'al u je'elel wíinik kex chéen jun sútutuk tu k'iinilo'ob kwarenteenaj; u kanántiko'ob tuláakal tuukul yóok'sal u je'elel wíinik tu yotoche' (je'el bix, toque de queda) ma' u ts'áajik u si'ipilo'ob wa mináan u yotocho'ob u p'áatalo'ob; u ts'áajbal u pruweebasil le k'oja'anilo' ka yaanlak xan kanáan toj óolal ti' tuláakal wíinik; bey xan u ts'áajabal uts kúuchilo'ob wa najilo'ob tu'ux u beeytal u yáanta'alo'ob wa yaanlak talamile', tu'ux ma'atech táan u kajtal uláak' máax, p'ata'ano'ob yéetel najo'ob bo'ota'ano'ob chéen junsútutuk.

Le Noj Lu'umilo' k'áabet: u yilik bix u yáantaj yéetel taak'in wa u chá' u xaantal u bo'ota'al p'aaxo'ob; u nu'ukbesiko'ob je'el u beeytal u je'elel wíiniko'ob tu'ux táaytak u jóok'sa'alo'ob ka'achile'; u meeto'ob u yéensa'al u k'ojil wa u táats'al u bo'olil uti'al u alkilaarta'al otocho'ob; bey xan, tu k'iinilo'ob le nonoj k'ojanila', u ch'éenel u bo'olta'al seerisyoy puublikoj.

Táan u táakbesa'al tuukulil meyajó'ob yéetel ts'óok u jóok'sa'al taak'in uti'al ma' u ya'abtal ootsilil tu men le COVID-19, je'ex u yéensa'al iinteres. Lela' u beeytal xan u meentik u moláayilo'ob taak'in (actores financieros) way yóok'ol kaabe' u ch'a'iko'ob kúuchilo'ob kajtal chéen uti'al u meyajto'ob kex ma' u éejentiko'ob u nu'ukbesail u páajtalil wíiniki', je'ex uch u meentiko'ob tu nonoj talamil taak'in ti' 2008jeak. Le Noj Lu'umilo'obo' k'áabet kanántiko'ob ma u meenta'al le ba'aló'ob beya' tumen le máaxo'ob ku koniko'ob najo'obo'.

Jach k'áabet uti'al kuxtal tuláakal wíiniko'ob p'áat mináan u yotocho'ob tumen tse'el meyaj ti'obo'bo' ma' u p'áatal wa mináan jump'éel kúuchil u je'elelo'ob. U beeytal xan u tukla'al u yáanta'alo'ob yéetel taak'in, je'ex u meenta'al u xaantal u bo'oltiko'ob reentaj wa u p'aaxo'ob, ka je'esa'ak xan u jóok'sa'alo'ob wa ma' bo'olnajo'ob. Ti' le wíiniko'ob mináan u yotocho'obo', wa ma' uts tu'ux ku kajtalo'obo', u beeytal xan u ts'áajbal alkilarbil wa ka je'eleko'ob chéen junsútutuke'.⁷⁸

U PÁAJTALIL U YAANTAL JA'⁷⁹

U beeytal u p'óobol k'áab yéetel utsil ja'é u xu'uk'il u kanántikubaj máak ti' u k'oja'anil COVID-19, chéen ba'alé way yóok'ol kaabe' yaan kex 2.200 miyon wíiniko'ob ma'atech u k'uchul le ha' ti'ó'obo'. Uti'al u ch'éensa'al u t'i't'pajal u yik'elele COVID-19je' paak'i' u xo'okol ba'ax k'áabet ti' le kajtalilo'ob mas ootsiltako'obo', bey xan le máax ti'ó'ob jach mináan le ja'ó. [Le jo'olpóopilo'obo' k'áabet u prooybirtiko'ob] u xo'ot'ol u k'uchul ja' ti' le máaxo'ob ma' u beeytal u bo'otik u ju'unó'obo'.⁸⁰

Bey xan jach k'áabet ka ts'áajbak ja' te' máaxo'ob ootsiltako'obo'

wa mináan taak'in ti'ó'ob, kex chéen tu k'iinilo'ob tu'ux yaan le nonoj talamilo'. Ti' máaxo'ob meyajtik le ja'ó jach' k'áabet u meentiko'ob tumen jump'éel nonoj áantaj..

Le wíiniko'ob ku kajtalo'ob ti' lu'umo'ob mináan u ju'unil ti'ó'obe', le máaxo'ob mináan u yotocho'ob, mejen kajtalilo'ob, xch'uupo'ob, mejen paalal, nojoch wíiniko'ob, máaxo'ob yaan diskapasidaad ti'ó'ob, migraantejo'ob, refuyaadojo'ob yéetel uláak' múuch' táambal ma' utsil kanánta'ano'obo' k'áabet wa yaan ja' ti'ó'ob je'en ba'ax sútutukile'. Chéen bey u beeytal u meyajta'al u nu'ukbesajil ijeenej (higiene).

U PÁAJTALIL U YAANTAL JANAL⁸¹

U yáantajil ti' t'ó'oxol hanal k'áabet u meyajta'al, yéetel le taak'in yaan ti' xupbilo', bey mináan u pakta'al u yich máax ku yáanta'al ichil le kajtalilo'ob tu'ux táan u yúuchul k'ak'as ba'atel táambalo'.

Wa le múuch' áantaj way tu yóok'ol kaab ku meyajtik tu beelil u yaantal o'och yéetel ba'aló'ob janbe'entsil tu k'iinil le COVID-19ja', le Noj Lu'umilo'obo' ma' k'áana'an u je'esiko'ob le áantaj meyaj ku meenta'alo'

U PÁAJTALIL TI' JUMP'ÉEL UTSIL YÓOK'OL KAAB⁸²

Jach k'áabet xan ka kanánta'ak yóok'ol kaab, u kanáanil ba'alche'ó'ob, u beelil uti'al u yaantal toj óolal yéetel uts kuxtal, uti'al ma' u yaantal nonoj k'oja'anilo'ob. U bin u xu'ulsa'al ich k'áax yéetel u ch'éejel ba'alche'ó'obe' ku meentik u xa'ak'pajal ik'lelo'ob (zoonosis) k'oja'anil ka tsa'ayak ti' wíiniko'ob ku meentik u yaantal noj k'oja'anilo'ob. Ma' chéen leti' le COVID-19 —k'áajak to'on le SARS, MERS, yéetel Ebola xané' beey uch u káajal u t'i'it'pajlo', la'aten k'áabet ak kanántik u jach kanánta'al le yóok'ol kaabo'.⁸³

Syeensyaje' jach toj u tsol t'aan. Le wíiniko'ob ku kajtalo'ob tu'ux mas jach éek' le iik'ó' mas jach talam ka úuchlak u kuxtaló'ob tu men le COVID-19jo'. Bey tuna', u yaantal utsil ja'é jach k'áabet uti'al ma' u séeb páak'al yéetel u t'i'it'pajal u yik'elele le k'oja'anilo'. Le nonoj k'oja'anil way yóok'ol kaaba' ku meentik u tukla'al jach k'áabet wa uts, ma' éek', ma' loobilta'an yéetel utsil kanánta'an way yóok'ol kaaba'.

Bey táan le nonoj k'oja'anila', ich le kanáanila' wa k'áata'ak, [u chá'abal u meenta'al je'en ba'ax ka tukla'ak way yóok'ol kaabe', u ch'éenel u k'áata'al u kanánta'al ba'an ku yúuchule', u bin u ch'éensa'al u táakpajal wíiniko'ob ich u tuukul kanáanile'] jach ma' k'am-

be'entsili', ma' tu beelil tuukuli' bey xan ku meentik u talamta' u yaantal u pajtal le máaxo'ob séeb u k'oja'antlo'obo'.

Bey táan le nonoj k'oja'anila', ich le kanáanila' wa k'áata'ak, [u chá'abal u meenta'al je'en ba'ax ka tukla'ak way yóok'ol kaabe', u ch'éenel u k'áata'al u kanánta'al ba'an ku yúuchule', u bin u ch'éensa'al u táakpajal wíiniko'ob ich u tuukul kanáanile'] jach ma' k'ambe'entsili', ma' tu beelil tuukuli' bey xan ku meentik u talamta' u yaantal u pajtal le máaxo'ob séeb u k'oja'antlo'obo'.

U k'aa'as tuukulil u ch'éenel u meyajta'al bix u kanánta'al yóok'ol kaabe' yaan u meentiko'ob u k'astal le ba'ax ku yúuchula'. Uti'al ma' u yúuchule', le jo'olpóopilo'obe' k'áabet u séeb tukliko'ob meyajó'ob kun meentbil ti' Objetivos de Desarrollo Sostenible 2030, tumen wa táan óolalt'aan yóok'ol kaabe' u beelil ma' u ka'a tek káajal nonoj k'oja'anilo'ob, ka beeylak xan u kanánta'al u páajtalil wíiniko'ob. Te' k'iino'ob tu'ux ts'óokili' u káajal u yila'al talamil ti' yóok'ol kaabe', bey ma' káajak le COVID-19jo', le Noj Lu'umilo'obo' k'áabet u muuk'ankun-sik u meyajó'ob uti'al u kanántiko'ob way yóok'ol kaabe', ma' uti'al u neetstali'.

PÁAJTALIL TI' MEYAJ⁸⁴

Bey jujump'íitil u bin chá'abal u jóok'ol wíiniko'ob tumen jo'olpóopil uti'al u beeytal u suuto'ob ti' u meyajó'obe', k'áatik ti' le Noj Lu'umilo'obo' yéetel u jaajil k'óole' ka ila'ak bix kun ts'áajbil ti' tuláakal máax ku meyaj u beelil u táan óoltiko'ob u toj óolal.

Ti' le Noj Lu'umilo'obo' bey xan ti' le múuch' táambal meyajó'obo' k'áatik yéetel u jaajil k'óole' ka áanta'ak le máaxo'ob ku meyajó' yéetel ba'ax k'áabet uti'al u kanántik u kuxtaló'ob.

Le áantaj taak'in (estímulos fiscales) yéetel áantaj ti' kajnáalo'ob k'a'abet u ts'áajbal ti' le máaxo'ob mas jach talam u kuxtaló'ob tu táan le nonoj k'ojá'anila' [...] Ti' le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet xan u yaantal jump'éeel áantaj ti' tuláakal wíinik tu yóok'sal wa ba'ax ka tek úchuk.

Le máaxo'ob yaan ti'ó'ob jump'éeel meyaj informale', ti' le máaxo'ob xan ku meyajó'ob chéen tu juunalo'ob, yéetel le máaxo'ob ma' u beeytal u je'elelo'ob tu yotocho'obe' k'a'abet áantaj taak'in uti'al u beeytal u p'áatalo'ob tu najilo'ob. Bey tuna', la'aten k'a'abet u bino'ob meyaj, ma' u beeytal u kanántikubajo'ob, u toj óolal u báatsilo'ob yéetel u kaajalo'ob.

Te' ja'abo'ob máanja'ano'oba' ts'óok k ilik le talamil ku taasik u ko'onol le seerisyos k'a'abeto' (servicios esenciales), je'ex u kanáanil toj óolal ti' wíiniko'ob yéetel kajnáalilo'ob. Le ba'alo'ob beya' k'a'abet u k'éxex uti'al ka beeylak u yáanta'al wíiniko'ob tu beelil u páajtalil tumen le Noj Lu'umilo'ob jach k'a'abet tu táan le COVID-19 ts'óok u taasik nonoj talamila'.

U koontratojil deuda yéetel derechosil autore' (real, personal wa intelektwaale') ku táakpajalo'ob ich jump'éeel noj a'almajt'aaan tu'ux k'a'abet u tsikbenta'al u páajtalil wíinik. Wa jach tu beelil u k'áata'ale', le Noj Lu'umilo'obo' je'el u beeytal kaxtikó'ob ba'ax ken u meento'ob bey u nupmajubaj yéetel le a'almajt' t'aano' uti'al u kaxantiko'ob taak'in tu táan le nonoj k'ojá'anila'. U jaajile', mix jump'éeel tuukul k'a'abet u nokk'esik u páajtalil kuxtal yéetel toj óolal.

Le nonoj talamila' ku ts'áajik tu'ux ti' tukultbil u tuukulil ka yaanlak taak'ine' jump'éeel u beelil ti' u yutstal tuláakal. U jaajile', k'a'abet ak kaxtik bix ko'on k k'ex ba'ax k meentik yéetel bix ak xuup uti'al xan u beeytal ak kanántik u páajtalil wíinik yéetel yóok'ol kaab.

Le jo'olpóopilo'obo', kajnáalil wa pribadoj, yéetel u moláayil noj lu'umilo'ob yéetel táanxel tu'uxe' k'a'abet u kaxantiko'ob u k'éxex le ba'ax ku meyata'alo' uti'al u yaantal bix u yutstal tuláakal ba'ax k'aas ku yúuchul tu táan le nonoj talamila'.⁸⁶

[Jach k'a'abet] u p'í'isil yéetel u tukl'al le ba'axo'ob ma' jach uts kun jóok'ol tu táan le nonoj talamil uti'al u kanánta'al toj óolal yéetel le máaxo'ob ku meyajó'obo', mas jach leti' le máaxo'ob ku meyajó'ob ti' sector sanitario. Mix máak u beeytal u meenta'al u meyaj wa táan u yu'ubik je'el u k'ojá'antale', chéen tumen sajak ka tse'elek meyaj ti' wa ka ch'éenek u bo'ota'al.⁸⁷

U tuukulil meyaj uti'al u yáanta'al wíinik yéetel bo'olil yéetel taak'ine', je'el bix wa yaan máax ma' u beeytal u meyajé' k'a'abet u bo'olta'al, u meenta'al u t'ilil u áantajil meyaj (prestaciones) yéetel reentaje' je'el u beeytal u taasik utsil tu táan le nonoj talamila'.⁸⁸

K'a'abet u meenta'al ya'abkach tuukulil meyaj tu yóok'sal áantaj taak'in yéetel áantaj kajnáalil, ti' tuláakal noj lu'umil, uti'al ma' u jach taas'al yajtal tumen le nonoj k'ojá'anila' ka mas yaanlak ootsilil ti' kuxtal.⁸⁹

Táan u k'a'abetal u meyaj noj lu'umilo'ob uti'al u kanánta'al u yaantal náajal taak'in, u yaantal meyaj ti' náajal, u yaantal seerisyajo'ob yéetel ba'alo'ob k'a'abetak uti'al u kuxtal le máaxo'ob yano'ob ich ootsilil te' kaajo'obo'.⁹⁰

[Jach k'a'abet] u muuk'ankunsa'al tuukul meyajó'ob uti'al u yaantal jump'éeel utsil ekonomiya ti' tuláakal máax, paklam áantaj yéetel ka yaanlak bix u ch'a'ik u muuk'il kuxtal.⁹¹

Le Noj Lu'umilo'obo' k'a'abet u ya'abkunsiko'ob áantaj taak'in ku t'ó'oxol uti'al ma' u ya'abtal ootsil tu meen le COVID-19jo', ma' chéen u yáantiko'ob táambal meyajó'ob (empresas), baankajo'ob yéetel inber-soores, wa taak u tsikbenta'al u páajtalil wíiniko'ob je'en bixo'obe'.⁹²

Le áantaj taak'ino' k'a'abet xan u kanánta'al ka k'uchuk ti' le mejen táambal meyajó'obo', ka yaanlak tu'ux u kaxta'al meyaj ti' u t'ilil, bey táan tsikbe'entiko'ob u páajtalil wíinik ku kanántiko'ob yóok'ol kaab xan.⁹³

Le meyaj tuukul uti'al áantajo' k'a'abet u táakbesiko'ob áantajo'ob tu'ux je'el u beeytal u k'amiko'ob taak'in wa k'a'abet uti'al utsil kux-

tal, u yaantal kúuchilo'ob tu'ux u je'elelo'ob, u ch'éensa'al jumpuli' u jóok'sa'al wíiniko'ob tu'ux ku kajtalo'ob, u xo'ot'ol luus yéetel ja'.⁹⁴

Jach k'a'abet ka ts'áajbak seerisyoy puubliko' ti' tuláakal máax kex ma'atan u beeytal u bo'oltiko'ob.

U ts'áajbal áantaj taak'in yéetel u bo'olta'ale' k'a'ana'an ka utsil na'ata'ak tu men le máaxo'ob ts'áajiko' bey jump'éeel utsil paklam áantaj, je'el bix xan uti'al u táan óolalta'al toj óolal ti' kajnáalil.⁹⁵

Leti' tun lela' le k'iino'ob tu'ux k'a'abet u tukl'al bix kun meentbil noj nu'ukbesajilo'ob (reformas) uti'al u yaantal justisiyajil náajal (justicia redistributiva), túumben refoorma tributaaryajo'ob, tu'ux ka k'a'ata'ak ti' le ayik'alo'ob yéetel le noj korporatiiboso' ka áantajna'ko'ob yéetel le taak'in yaanti'obo'.⁹⁶

Leti' tun lela' le k'iino'ob tu'ux k'a'abet u tukl'al bix kun meentbil noj nu'ukbesajilo'ob uti'al u yáanta'al kajnáalilo'ob uti'al ka yaanlak bix u ch'a'ik u muuk'il kuxtaló'ob tu yóok'sal ba'ax ma' oojela'an kun yúuchuli'.⁹⁷

Le jo'olpóopilo'ob yéetel le múuch' táambal meyajó'obo' k'a'abet u kanántik u kuxtal yéetel u páajtalil tuláakal wíinik, mas jach leti' le ku meyajó'ob tu'ux u séeb k'ojá'antalo'obo', ikil u ts'áajiko'ob u yóolo'ob u líik'siko'ob u muuk' le ekonomiya tu táan COVID-19.⁹⁸

[...] U nonoj talamil taak'in yéetel toj óolal ku máan u k'iinilo'obe' u ye'esajil ba'axten le jo'olpóopilo'ob yéetel múuch' táambal meyajó'obe' k'a'abet u tsikbentiko'ob u páajtalil wíinik, [...] ma' [k'a'abet] u ch'éenel u muuk'ankunsa'al u yaantal u muuk' le ekonomiyajo'. Jach k'a'abet u kanánta'al le máaxo'ob mas séeb u talamkunsa'al u kuxtaló'ob te' tu'ux ku meyajó'obo', uti'al u yaantal bix u náajal uti'al u kuxtaló'ob.⁹⁹

Bey táan u yila'al bix u yáanta'al le múuch' táambal meyaj yéetel áantaj taak'in tumen le jo'olpóopilo'obo', k'a'abet xan u táakbesiko'ob u tuukulil: k'a'abet u tsikbentiko'ob u páajtalil tuláakal wíinik je'ex xan u yóolo'ob.¹⁰⁰

Le múuch' táambal meyajó'obo' k'a'abet u náatiko'ob ba'ax kun yúuchul tu yéetel le tuukul meyaj tu yóok'sal le wíiniko'obo' ti' u kúuchilil u meyajó'ob, bey xan ka meenta'ak tumen uláak' le múuch' táambalo'obo'. Kex je'el u beeytal u pikch'inta'al jump'éeel xpiixil chi't'é, ti' le wíiniko'ob ku meyajó'ob ma'atech u páajtal u meenta'al ti'ó'ob.¹⁰¹

Le Noj Lu'umilo'ob yéetel le múuch' táambal meyajó'obo' k'a'abet u ch'a'nu'uktiko'ob le ba'ax ku yúuchula' uti'al u k'exiko'ob bix suuk u meyajó'ob ka'achil, k'a'abet u kaxtikó'ob bix kun suuktal u tsikbenta'al u páajtalil wíinik te' kúuchil meyajó'obo', paak'i' wa yéetel u jump'éeel utsil nu'ukbesajil ku jóok'ol ti' Principios Rectores.¹⁰²

Le ootsilil ku máan tu meen u nonoj k'ojá'anil COVID-19 ku meentik u tukl'al jach k'a'abet u ts'áajbal u tuukulil u meenta'al ya'ax meyaj (trabajos verdes) uti'al u yaantal meyaj ti' tuláakal máax yóok'sal ma' u sen yaantal ootsilil.¹⁰³

Ich u xu'uk'il u tuukulil Objetivos de Desarrollo Sostenible, k'a'abet ak ilik ma' u lúubul u tuukulil u muuk'ankunsa'al desarrooyo chéen uti'al u yaantal ayik'alil, tu'ux xan ku kaxta'al u yutskinsa'al le loobil ts'óok u sen meenta'al te' way yóok' kaabila' yéetel ka kanánta'ak ma u yaantal ootsilil. U tuukulilo'ob meyaj ku meenta'ale' k'a'abet u kaxtik jump'éeel tuukul ku meentik sostenibilidad ambiental yéetel u yaantal justisiyaj ti' u káajbal.¹⁰⁴

[Ku k'áata'al yéetel u jaajil óol ti'] FMI, le noj lu'umilo'ob ku táakpajalo'ob ich le G20 yéetel le baankajo'obil desarrooyoj, je'ex xan te' máaxo'ob yaan u taak'ino'ob maanalo' (acreedores privados), uti'al u meentiko'ob u t'ilil u bo'ota'al paaxo'ob yaan te' noj lu'umilo'ob kex tak juunyoj ti' 2021, ma' je'ex ka'ach chéen ku t'ilil disyeembrej ti' 2020.¹⁰⁵

[Ku k'áata'al yéetel u jaajil óol ti'] ti' tuláakal u moláayil taak'in (instituciones financieras) táanxel tu'uxil yéetel ti' péet lu'umilo'ob, je'ex xan te' máaxo'ob yaan u taak'ino'ob maanalo', ka u kanánto'ob ba'ax k'a'abet u tsikbentiko'ob ti' u páajtalil wíiniko'ob, bey xan ti' le máax-

xa'ob kex yaan u paaxo'obo' ka áanta'ako'ob yéetel tuláakal seer-visyopil toj óolal (ts'aak), ja', utsil kuxtal yéetel kajtal, yéetel u kanáanta'alo'ob uti'al u yutstal u kuxtaló'ob te k'iinilo'ob nonoj k'oja'anila'.¹⁰⁶

Jach máan k'a'abet ka t'i'it'besa'ak le tuukul meyajó'oba' uti'al beeytal u

yaantal ma'alob utsil ti' le merkaadoj finansyeerojo', ka áanta'ak utstal le noj lu'umilo'ob ku máansiko'ob talamilo' ke beylak xan u meyajó'ob yéetel le taak'in yaan ti'o'obo' uti'al u yáantiko'ob kajnáalil kuxtal yéetel u páajtalil náajal taak'in, ich kaaj yéetel u miáatsililo'ob tak ken jach ila'ak bix kun ch'éensa'al le noj k'oja'anila' wa tak ken kaxta'ak u ts'aakil.¹⁰⁷

U SA'ATSA'AL SI'IPILÓ'OB (TI' NOJ LU'UMILO'OB)¹⁰⁸

U si'ipilil k'ajóolta'an bey sanciones sectoriales de amplio espectro ku meenta'al u bo'olta'al tumen noj lu'umilo'ob tu k'iinilo'ob kooronabiiruse' k'a'abet u ka'a tukla'al bix wa uts u meenta'al, tumen u páajtal u talamkunsik u yaantal toj óolal ich u páajtalil wíiniko'ob.

U yaantal u muuk' u kanáanta'al u páajtalil wíinike' jach k'a'abet uti'al [u kanáanta'al toj óolal], chéen ba'al wa táan u k'a'alal u beel u taasa'al nu'ukulo'ob wa ts'aako'ob k'a'abeto', -chéen tumen le baanko-jó'ob taak u yiliko'ob bix kun bo'oltbil le si'ipil paaxo'obo', je'el u talamkunsiko'ob u kuxtal le máaxo'ob mas séeb u k'oja'antalo'obo'. U kajnáalilo'ob le nojlu'umilo'oba' mináan u si'ipilo'ob tu yóok'sal le

sansyoono'ob meenta'ano', ma' utsi' tumen ts'o'okili' u yúuchtal káajak u talamtal u kuxtaló'obi.

[Le jo'olpóopilo'ob ku meentiko'ob] le sansyoono'ob ti' uláak' nojlu'umilo'ob táanxel tu'uxe' [k'a'abet u sa'atsik u si'ipil bo'olil] jumpúuli' te' u bo'olta'al ko'oko'oj tojol te' koonol ku meentiko'obo' (aranceles), yéetel uláak' bo'olil ku yúuchul, je'ex le ku meentik ma' u cha'ik u ma'anal ts'aak, nu'ukulil ts'aak, janal, yéetel uláak' ba'alo'ob k'a'abetak.¹⁰⁹

“Ma'atan u beeytal ak sutik bix ak kuxtal ka'achil, ka'achil ma chiikpajak le COVID-19jo'.”

Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos

*TRADUCCIÓN

Diseño en maya yucateco. Traducción de Edber Enrique Dzidz Yam, hablante y traductor de maya yucateco, maestro en Lingüística Indoamericana, con el apoyo de **La Dekonstrucción**.

De acuerdo con datos difundidos por el Instituto Nacional de Lenguas Indígenas (INALI), 25 millones 694 mil 928 personas del total de la población en México se auto adscribe como indígena. 7.4 millones de personas hablan alguna lengua indígena.

Referencias

¹ Ver Comunicado, “COVID-19: los Estados no deberían abusar de medidas de emergencia para suprimir derechos humanos — expertos y expertas de la ONU”, 16 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.

² Ver Directrices relativas a la CODID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx

³ Ver Comunicado “COVID-19: las medidas de emergencia no deben servir de pretexto para abusos y vulneraciones de derechos humanos, dice Bachelet”, 27 de abril de 2020.

⁴ Ídem.

⁵ Ídem.

⁶ Ver Comunicado “Las medidas de seguridad de COVID-19 no son una excusa para el uso excesivo de la fuerza, dicen los Relatores y las Relatoras Especiales de la ONU”, 17 de abril de 2020, salvo donde se indique otra referencia.

⁷ Ver Comunicado “COVID-19: las medidas de emergencia no deben servir de pretexto para abusos y vulneraciones de derechos humanos, dice Bachelet”, 27 de abril de 2020.

⁸ Ver Comunicado “Experto de la ONU detalla medidas urgentes para garantizar que los sistemas de justicia no se paralicen por el COVID-19”, 22 de abril de 2020.

⁹ Ver Comunicado “Los órganos de tratados de derechos humanos de la ONU piden un enfoque de derechos humanos en la lucha contra el COVID-19”, 24 de marzo de 2020.

¹⁰ Ver Comunicado “Sin excepciones por el COVID-19: Todas las personas tienen el derecho a acceder a intervenciones que les salven la vida — expertos y expertas de la ONU dicen”, 26 de marzo de 2020.

¹¹ Ver Directrices relativas a la CODID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx

¹² Ver Declaración de Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos, sesión informal ante el Consejo de Derechos Humanos, 9 de abril de 2020.

¹³ Ver Comunicado “No dejen a nadie atrás. No olviden sus compromisos en su respuesta a la crisis de COVID-19, Experto de la ONU a los Estados”, 9 de abril de 2020.

¹⁴ Ver Comunicado “COVID-19: héroes de la salud necesitan protección - Experto de la ONU”, 27 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.

¹⁵ Ver Declaración de Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos, sesión informal ante el Consejo de Derechos Humanos, 9 de abril de 2020.

¹⁶ Ver Comunicado “COVID-19: ¿Quién protege a las personas con discapacidad?, alerta experta de la ONU”, 17 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.

¹⁷ Ver Directrices relativas a la CODID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx

¹⁸ Ver Comunicado “COVID-19: Bachelet insta a los Estados a tomar medidas adicionales para incluir a las personas con discapacidad”, 30 de abril de 2020.

¹⁹ Ídem.

²⁰ Ver Comunicado “El COVID-19 no discrimina; ni tampoco nuestra respuesta”, 20 de marzo de 2020.

²¹ Ver Comunicado “Los derechos a la salud de las personas refugiadas, migrantes y apátridas deben ser protegidos en la respuesta ante COVID-19: comunicado conjunto de ACNUR, OIM, ONU-DH y OMS”, 1 de abril de 2020.

²² Ver Comunicado “Experto y experta de la ONU hacen un llamado a los Gobiernos para adoptar medidas urgentes para proteger a las personas migrantes y víctimas de trata en su respuesta a COVID-19”, 3 de abril de 2020.

²³ Ver Comunicado “COVID-19: no olviden a las personas internamente desplazadas, urge experta de la ONU a los Gobiernos alrededor del mundo”, 1 de abril de 2020.

- ²⁴ Ver Comunicado, “COVID-19: Los gobiernos deben proteger los derechos de los migrantes durante la pandemia y después de ella, instan expertos de las Naciones Unidas”, 26 de mayo de 2020.
- ²⁵ Ver Comunicado “Los temores sobre el COVID-19 no deben ser explotados para atacar y excluir a las minorías – Experto de la ONU”, 30 de marzo de 2020.
- ²⁶ Ver Comunicado “‘Inaceptable’: experta de la ONU insta a mejorar la protección de las personas mayores que enfrentan el mayor riesgo de la pandemia del COVID-19”, 27 de marzo de 2020.
- ²⁷ Ver Directrices relativas a la COVID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx, salvo donde se indique otra referencia.
- ²⁸ Ver Comunicado “Los estados deben combatir la violencia doméstica en el contexto de las medidas de emergencia de COVID-19 - experta de la ONU”, 27 de marzo de 2020.
- ²⁹ Ídem.
- ³⁰ Ver Comunicado “Las medidas ante la COVID-19 deben tener en cuenta las necesidades específicas de las mujeres, dicen expertas de la ONU”, 20 de abril de 2020.
- ³¹ Ídem.
- ³² Ver Comunicado “Incrementar las voces y el liderazgo de las mujeres en las políticas públicas por COVID-19”, 22 de abril de 2020.
- ³³ Ídem.
- ³⁴ Ver Comunicado “Expertas de la ONU piden medidas urgentes para mitigar el aumento de los riesgos de violencia contra niños y niñas”, 7 de abril de 2020.
- ³⁵ Ver Comunicado “COVID-19: se necesitan con urgencia servicios de protección de la infancia para mitigar el riesgo de abuso y explotación alrededor del mundo”, 6 de mayo de 2020.
- ³⁶ Ídem.
- ³⁷ Ver Comunicado “Hay que tomar medidas urgentes para evitar que el COVID-19 ‘cause estragos en las prisiones’”, 25 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.
- ³⁸ Ver Comunicado “COVID-19: se necesitan medidas para proteger a las personas privadas de libertad - Expertos ONU”, 30 de marzo de 2020.
- ³⁹ Ver Comunicado “COVID-19: ‘No hay excusa para la impunidad de los condenados por crímenes de lesa humanidad’ – Experto de la ONU en justicia transicional”, 29 de abril de 2020.
- ⁴⁰ Ídem
- ⁴¹ Ídem.
- ⁴² Ver Comunicado “COVID-19 no es una excusa para la privación ilegal de la libertad - Grupo de expertos de la ONU sobre la detención arbitraria”, 8 de mayo de 2020.
- ⁴³ Ídem.
- ⁴⁴ Ver Comunicado “COVID-19 un desafío más para los pueblos indígenas”, 6 de abril de 2020, salvo donde se indique otra referencia.
- ⁴⁵ Ver Comunicado “‘COVID-19 está devastando a las comunidades indígenas del mundo y no sólo se trata de la salud’ – advierte experto de la ONU”, 18 de mayo de 2020.
- ⁴⁶ Ídem.
- ⁴⁷ Ídem.
- ⁴⁸ Ver Comunicado “La equidad y la igualdad racial deben guiar la acción estatal en la respuesta al COVID-19, dicen expertos de la ONU”, 6 de abril de 2020.
- ⁴⁹ Ver Comunicado “COVID-19: se necesitan acciones específicas para proteger a las personas LGBTI – Bachelet”, 17 de abril de 2020, salvo donde se indique otra referencia.
- ⁵⁰ Ver Comunicado “Los Estados deben incluir a la comunidad LGBT en la respuesta a COVID-19: El cómo y el por qué de un experto de la ONU”, 14 de mayo de 2020.
- ⁵¹ Ver Comunicado “Experta de la ONU: Los estados deben tomar medidas contra las expresiones de xenofobia relacionadas con el COVID-19”, 23 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.
- ⁵² Ver Directrices relativas a la COVID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx
- ⁵³ Ver Comunicado “Experto ONU advierte contra el odio e intolerancia religiosa durante el brote de COVID-19”, 22 de abril de 2020.
- ⁵⁴ Ídem.
- ⁵⁵ Ídem.
- ⁵⁶ Ídem.
- ⁵⁷ Ver Declaración de Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos, sesión informal ante el Consejo de Derechos Humanos, 9 de abril de 2020.
- ⁵⁸ Ver Comunicado “Las restricciones de COVID-19 no deben detener la libertad de reunión y asociación, dice el experto de la ONU”, 14 de abril de 2020.
- ⁵⁹ Ídem.
- ⁶⁰ Ídem.
- ⁶¹ Ver “Comunicado “COVID-19 no es una excusa para la privación ilegal de la libertad - Grupo de expertos de la ONU sobre la detención arbitraria”, 8 de mayo de 2020.
- ⁶² Ver Comunicado “COVID-19: Los gobiernos deben promover y proteger el acceso y la libre circulación de la información durante la pandemia - Expertos internacionales”, 19 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.
- ⁶³ Ver Comunicado “Los órganos de tratados de derechos humanos de la ONU piden un enfoque de derechos humanos en la lucha contra el COVID-19”, 24 de marzo de 2020.
- ⁶⁴ Ver Comunicado “Coronavirus: La respuesta debe basarse íntegramente en los derechos humanos, afirma Bachelet”, 6 de marzo de 2020.
- ⁶⁵ Ver Comunicado “COVID-19: ¿Quién protege a las personas con discapacidad?, alerta experta de la ONU”, 17 de marzo de 2020.
- ⁶⁶ Ver Comunicado “Experto y experta de la ONU hacen un llamado a los Gobiernos para adoptar medidas urgentes para proteger a las personas migrantes y víctimas de trata en su respuesta a COVID-19”, 3 de abril de 2020.
- ⁶⁷ Ver Comunicado “COVID-19 un desafío más para los pueblos indígenas”, 6 de abril de 2020.
- ⁶⁸ Ver Directrices relativas a la COVID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx
- ⁶⁹ Ídem.
- ⁷⁰ Ídem.
- ⁷¹ Ver Comunicado “Bachelet, alarmada por medidas drásticas contra los medios, dice que el público tiene derecho a informarse sobre COVID-19”, 24 de abril de 2020.
- ⁷² Ídem.
- ⁷³ Ídem.
- ⁷⁴ Ídem.
- ⁷⁵ Ver Declaración del Comité DESC sobre la pandemia de Covid-19 y los derechos económicos, sociales y culturales, salvo donde se indique otra referencia.
- ⁷⁶ Ver Declaración de Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos, sesión informal ante el Consejo de Derechos Humanos, 9 de abril de 2020.
- ⁷⁷ Ver Comunicado “‘Vivienda, la defensa de primera línea contra el brote de COVID-19’ dice experta de la ONU”, 18 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.
- ⁷⁸ Ver Declaración de Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos, sesión informal ante el Consejo de Derechos Humanos, 9 de abril de 2020.
- ⁷⁹ Ver Comunicado “No se podrá parar el COVID-19 sin proporcionar agua a las personas en situación de vulnerabilidad – Expertos de la ONU”, 23 de marzo de 2020, salvo donde se indique otra referencia.
- ⁸⁰ Ver Directrices relativas a la COVID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx
- ⁸¹ Ver Comunicado “COVID-19: Se deben levantar las sanciones económicas para prevenir las crisis de hambre – Experta de la ONU”, 31 de marzo de 2020.
- ⁸² Ver Comunicado “COVID-19: ‘No es una excusa’ para retroceder en la protección del medio ambiente, dice experto de la ONU”, 15 de abril de 2020, salvo dónde se indique otra referencia.
- ⁸³ Ver Declaración de Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos, sesión informal ante el Consejo de Derechos Humanos, 9 de abril de 2020.

⁸⁴ Ver Comunicado “Todo trabajador es esencial y debe protegerse de COVID-19, pase lo que pase” – afirman expertos de la ONU, 18 de mayo de 2020.

⁸⁵ Ver Comunicado “Urge una respuesta inmediata de derechos humanos al COVID-19 y la recesión global que se avecina”, afirma experto de la ONU”, 20 de marzo de 2020, salvo que se indique lo contrario.

⁸⁶ Ver Directrices relativas a la COVID-19, de la ONU-DH en: www.ohchr.org/SP/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx

⁸⁷ Ídem.

⁸⁸ Ídem.

⁸⁹ Ver Declaración de Michelle Bachelet, Alta Comisionada de la ONU para los Derechos Humanos, sesión informal ante el Consejo de Derechos Humanos, 9 de abril de 2020.

⁹⁰ Ídem.

⁹¹ Ídem.

⁹² Ver Comunicado “Respuestas a la crisis del COVID-19: Experto de ONU urge mayor gasto público centrado en la desigualdad, no en las grandes empresas”, 15 de abril de 2020.

⁹³ Ídem.

⁹⁴ Ídem.

⁹⁵ Ídem.

⁹⁶ Ídem.

⁹⁷ Ver Comunicado ““Las respuestas a la COVID-19 le están fallando a las personas en situación de pobreza alrededor del mundo” – experto en derechos humanos de la ONU”, 22 de abril de 2020.

⁹⁸ Ver Comunicado “COVID-19: El respeto de los derechos humanos por parte de los Estados y las empresas es crítico para la resiliencia y la recuperación, dicen expertos de la ONU”, 28 de abril de 2020.

⁹⁹ Ídem.

¹⁰⁰ Ídem.

¹⁰¹ Ídem.

¹⁰² Ídem.

¹⁰³ Ver Comunicado “La crisis por COVID-19 destaca la urgente necesidad de transformar la economía global, dice nuevo experto de la ONU en pobreza”, 1 de mayo de 2020.

¹⁰⁴ Ídem.

¹⁰⁵ Ver Comunicado, “La moratoria de la deuda para los países afectados debe ir más allá de 2020, urge experta de la ONU”, 14 de mayo de 2020.

¹⁰⁶ Ídem.

¹⁰⁷ Ídem.

¹⁰⁸ Ver Comunicado “Bachelet pide que se alivien las sanciones para facilitar a los sistemas sanitarios la lucha contra el COVID-19 y limitar el contagio a escala mundial”, 24 de marzo de 2020.

¹⁰⁹ Ver Comunicado “Experta de la ONU insta a los gobiernos a salvar vidas levantando todas las sanciones económicas en medio de la pandemia de COVID-19”, 3 de abril de 2020.

Nota: a lo largo del texto, el término “todos” se refiere a “todos los seres humanos” y no pretende excluir, de ninguna manera a mujeres o a personas con otras denominaciones de género.